

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

WIDENER

HN Z78C

Slav

3232

20.25.5

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ.

ПРО БАТЬКА КОЗАЦЬКОГО
БОГДАНА
ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Ціна 30 центів.

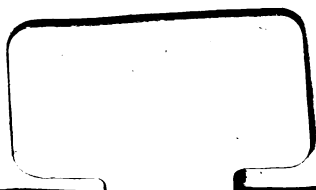
1919

В друкарні „Свободи“, 83 Grand Street,
Jersey City, N. J.

Slav 3232.23.5

A gift to the
Ukrainian collections from
MICHAEL BAZANSKY
Harvard College Library

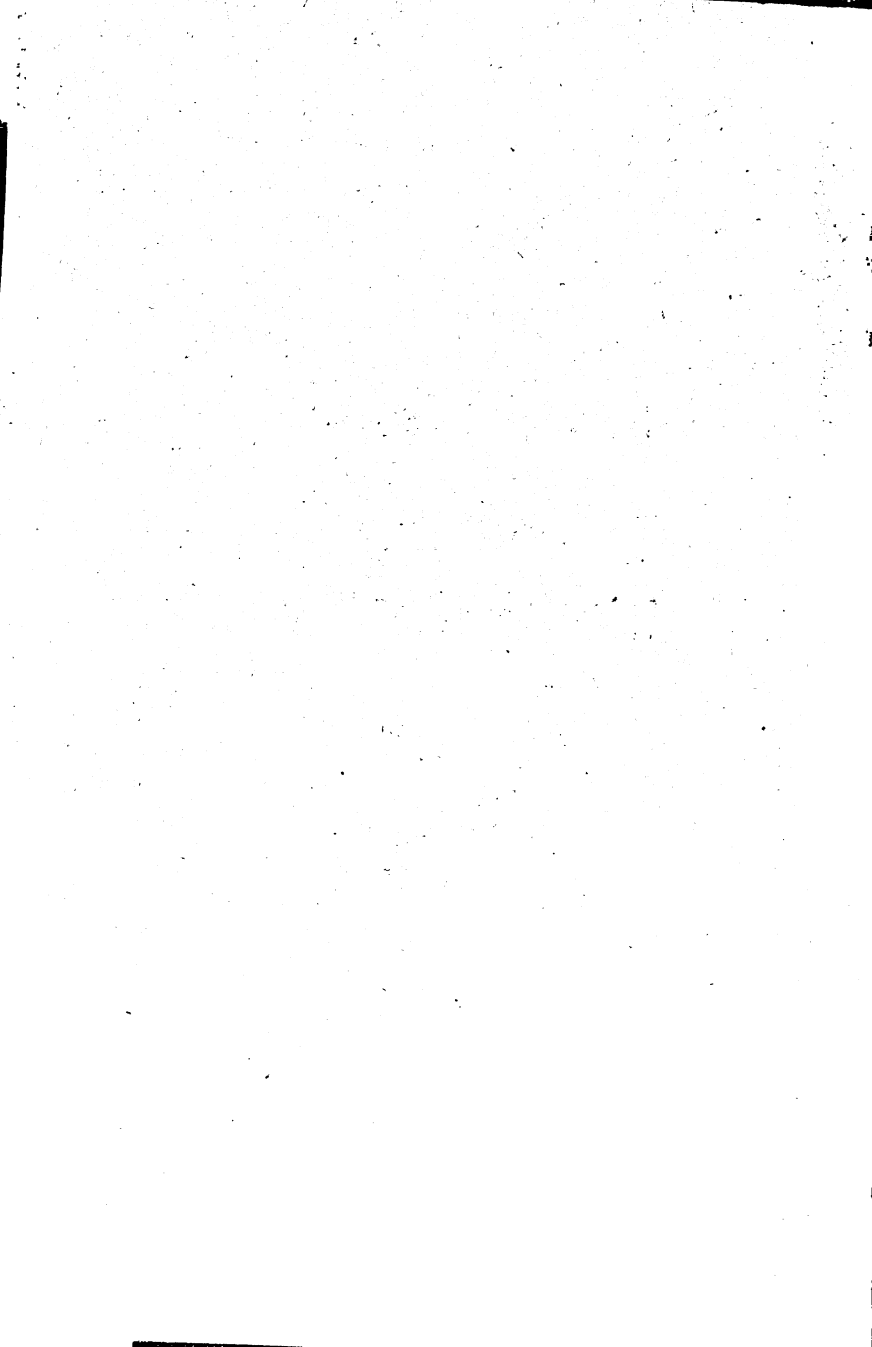

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ.

ПРО БАТЬКА КОЗАЦЬКОГО
БОГДАНА
ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ.

ПРО БАТЬКА КОЗАЦЬКОГО
БОГДАНА
ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Ціна 30 центів.

1919

З друкарні „Свободи“, 83 Grand Street,
Jersey City, N. J.

Slav 3232.20.25.5

Barney

Памятник Богданови Хмельницькому у Києві.

Хто був у Києві, і йшов від Софійського собору до Михайлівського золотоверхого монастиря, той бачив сього козака на коні, на високій кам'яній скелі. Грає під ним кінь як огонь, дуба стає, але міцно тримає його тверда рука гетьмана. Злетів як змій перед війском, махнув булавою — гей десь-то стрепенули ся козацькі полки! Як блискавиця перелетіла по них. Впяли ся орлині очи козачі в свого гетьмана й самі собою наїжили ся списи, настожили ся коні... Гей військо—

як море червоне
Перед бунчуками бувало горить,
А ясновельможний на воронім коні
Блисне булавою — море закипить;
Закипить — і розлило ся,
Степами, ярами;
Лихо мліє перед ними!...

Гей, славне було Запороже всіма сторонами, а не було в нім славнійшого від батька козацького, славного гетьмана Богдана Хмельницького, що ото стоїть на кам'яній скелі, на мідянім коні, сам з міді вилитий, на вічні часи, на вічну пам'ятку.

Нікого не любили, не хвалили — і не кляли так на Україні як його. Любили і хвалили, і на вічну славу славили його ті, кому на радість і втіху було його пановане-гетьмановане. Гудили і кляли ті, кому навпоперек воно стало. Ледащого мало хто похвалить, мало хто прокляне; тільки до великих людей буває велика любов і велика ненависть.

І часом та ненависть більшу славу робить їм, як хвала. Бо вся вага в тім, хто і за що хвалить — таксамо і хто за що гудить.

I.

Молоді літа Хмельницького.

Буде тобі, козаченьку, три доріженьки вкупі —
Одна в Рим, друга в Польщу, третя в Запороже.

З'милю від міста Чигрина, над річкою Тясмином, що розлив ся тут широко та багнисто, на горбі, під великим лісом, притулив ся хутір Хмельницьких, Суботів звав ся. Оселив його батько Богданів Михайло. Він з молодости служив на дворі можливого польського пана воеводи Даниловича, що держав великі староства на Україні: Корсунське й Чигринське. Староства то були великі коронні маєтки, часом завбільшки з теперішній повіт, або й більше. Король давав їх у державу різним великим панам: вони брали на себе з них доходи, а четверту частину з того давали на військо. Та великі пани самі в тих староствах не жили, ними не правили, навіть і не заглядали до них часом. Правили їх управителі (підстарости) й різні служебники. Михайло Хмельницький був таким служебником в старостві Чигринським і за службу дозволив йому староста осадити собі хутір на тім

місці, що він собі вибрав. Тоді Чигринщина була на краю хрещеного світа. Далі, де тепер Херсонщина, то вже були дикі ялові степи. Ходили там табуни диких коний, сугаків, турів (диких волів). Далі, ближше до моря, випасали свої отари овець і табуни коний Волохи, Турки, Татари. На Дніпрових островах сиділа Січ запорозька козацька, куди йшли козаки з України, підстерігати Татар, що раз-у-раз з Криму вибігали на Україну, грабували села й хутори, забирали всякий пожиток і людей в неволю. По степах ніяких осад не було, ні городів, ні сіл. І в сусідстві того дикого степу землі було вільної скрізь, куди оком окинеш. Гарно було тут господарити, та небезпечно. Жили люди як у ворожім краю. Хутори ховалися десь у лузі, по балках, щоб не примітно було; а двори обгороджувалися міцним частоколом, з стрільницями, щоби в потребі відбити ся й відстріляти ся від ворога. Лісів тут тоді було далеко більше як тепер, і на все — на рибу, на звіря, на пчоли дозвільно було.

Михайло Хмельниченко поставив двір кріпкий, присадив кілька сімей слуг та підсусідків, розвів господарство, жив заможнo, в достатках. З дітий син один тільки йому виріс, а звав ся Богдан Зиновій. Меткий хлопець удав ся. Чорнявий, кріпкий, як огонь скорий. Розумний і дотепний, сміливий і завзятий. Та й час такий був, і місце таке, що не виростали й не ховали ся там люди инакші тільки хоробрі та завзяті. Жили на ласці божій, день у день смерти в очи заглядаючи. З хутора на поле не вийдеш без рушниці. Люди косять, чи орють, а вартовий на могилі стоїть, Татар вартує. Запалив огонь на могилі — ого, тікайте, люди, чим дуж, ідуть Татари, везуть аркани на ваші шиї, ведуть коний в тороках на ваші достатки! Хапайте ся до двору, та беріть ся за рушниці — а ні, то ховайте ся десь у ліси, у болота, може Бог пронесе... А за те як захоплять наші загін татарський,

що їм під силу, підстережуть де на переправі, особливо як Татари вже з добичию вертають, коні потомлені, навантажені — тото дадуть собі духа! Кидає Татарин здобич, невільника і худобу, жене з конями тільки. Женуть за ним наші. Кине все, що має на собі, і сідло, і зброю, тікає сам з душею, може кінь винесе. Не винесе — то амінь тобі, Татарине...

Отак серед такого життя бурхливого, небезпечного, юнацького виростав Богданко. Та не хотів його старий Михайло лишити без науки. Підучивши дома, післав його в Галичину, до єзуїтської колегії (по теперішньому-б сказати гімназії) — тримали її ченці, польські єзуїти, вчили добре латинської мови, що нею тоді всяке діловодство велося, по судах, по урядах. Вчився Богдан, набирив науки. Але тягло його назад над Дніпро, в степи безкраї, де на волі ходять кінські косяки (табуни), де козаки перегоняють вітра на бистрих конях, де просихають чайки козацькі, чекаючи походу в далекі сторони турецькі, по славу і здобич. І не схотів він лишати ся в тих дальших, безпечніших сторонах: іти служити десь до суду, або на дворі великого пана доробляти ся панської ласки та „фортуни” (маєтку), а вернув ся назад на Дніпро. Пійшов на Запороже, на Січ, бо там найліпше можна було дійти воєнної штуки, стати вояком оборотним і досьвідченим, начальником відважним. А в тодішній Україні ніхто такої не мав слави та поважання, як досьвідчений та дотепний вояка, сторож границь українських, українського спокою і праці.

Вступив Богдан до війська козацького. Ходив з козаками не раз на море, на турецькі городи, — димом з мушкетів козацьких Царгород (Константинополь) обкурювати, як козаки казали. Уганяв за татарськими наїздами по степах. Ходив у кримські походи. З польським війском, з іншими козаками ходив на Турків, як вони прийшли на Воло-

щину (Бесарабію), схотіли Польщу руйнувати, Україну під свою руку підбивати. Погромили тоді Турки Поляків, багато впало в руки турецькі, і Богдан між ними. Кажуть, два роки пробув у неволі турецькій, аж виміняли його потім на турецьких невільників, як козаки з старим гетьманом Сагайдачним наловили Турків на другий рік під Хотином. А іншим разом Богдан і сам значного татарського пана („мурзу” по татарськи) приловив, придибавши з козаками. Привів до себе на хутір і держав довгенько; держав під вартою кріпкою, але по приятельськи, і розсталися потім по приятельськи. Не раз в тодішніх часах так бувало. На всяк час свій обичай, своя правда, своє зле і добре.

Любили в війську Богдана і шанували. Настановили його отаманом, далі сотником. Потім був він писарем військовим. Велике то було діло. На писарі військовим лежало все діловодство військове: писати листи до короля польського і до заграничних держав, до всяких панів і урядів, видавати всякі грамоти, універзали, патенти, реєстри військові весті, де всі козаки були списані. Військо козацьке то так як би своє осібне царство було, і писар військовий як канцлер у нім.

В свободні часи господарив Богдан на батьківським хуторі. Батька вже не було. Богдан оженився з Ганною Сомківною, мав дітей. Жив у повазі й достатках. А тримався свого народу і війська козацького стійно і вірно, не полишив його ніколи, не злякомився на панську ласку ні на гроші й великі багатства.

II.

По повстаню.

Як від Кумейщини до Хмельниччини
У землі королівській добра не було.

В 1637 р. вирвалося велике повстання козацьке. Козаки хотіли, щоб усяк, хто з козаками в війську козацьким хотів служити, в походи ходив на

Татар чи в які інші, — аби мав і право козацьке: податків аби не платив, панщини не робив, панови чи старості чи управителям їх не був підвласний, а слухав би своєї влади військової та суду військового. І через те багато людей тисло ся в козаки, щоб вільними бути, панської влади над собою не мати: казали, що вони козаки, й не давали податків і не робили панщини. А правительство польське й пани польські на се не приставали, бо як би козаків дуже намножило ся, багато-б їм доходу убувало. Позволяли з козацького права користувати ся тільки кільком тисячам, що були вписані в реєстр; а інші, хоч на війну ходили, як король до війни покликав, проте мали з кріпаками податки всякі і панщину відбувати. Козаки нераз бунтували ся через се, і тоді в 1637 р. збунтували ся теж. Але не встигли з Запорожа завчасу на Україну вийти, заступило їм дорогу військо польське. Били ся під Кумейками над Росію, і не подоліли козаки, бо польське військо красшу зброю мало, та й реєстрових козаків багато до нього пристало. Мусли мирити ся, видати гетьмана свого — ручили ся за нього Поляки, що нічого злого не буде, а проте потім у Варшаві злою смертю його скарали.

Та на весну підняло ся знову Запороже, пійшли козаки за Дніпро, народ підняли, всіх кликали до них приступати, віру і вільности від Поляків боронити. Добре повело ся їм з початку, побивали вони Поляків на ріжних місцях та задалеко загнавсь Острянин, гетьман козацький; аж під Лубни зайшов і тут випала битва для нього нещасливо. Вибрали козаки нового гетьмана Дмитра Гуню. Повів він їх вниз Сулою над Дніпро і заложив ся тут в дуже добрім місці. Шість тижнів биля ся з ними Поляки, хотїли їх табор дістати, та добре боронив ся старий Гуня, не давав ся Полякам, в ночі потайки козаків на польське військо висилав і їх полохав. Але не стало під koniecь у козаків припасу, ні борошна ні пороху. Ждали

помочи зза Дніпра; та заступили там Поляки до-рогу й відбили вози, що припас везли. Прийшли козаки до табору з голими руками, і побачило військо козацьке, що не подоліє, піддало ся По-лякам. Тоді Поляки нові порядки завели. Козаків

Богдан Хмельницький, — портрет його, як був гетьманом. надрукований в 1651 р. в Гданьску (Данцігу).

мало бути тепер тільки 6 тисяч, та й то у сі шість тисяч позаводили Поляки багато своїх людей, а правдивого козацтва й стільки не було. Мали тепер козаки мешкати тільки в старостві Корсунським, Черкаським і Чигринським; хто жив в іншій місці, мусів продати свою оселю й перейти сюди. Всю більшу старшину: полковників, осавулів з Поляків понаставлявано, з козаків тільки сотники були та й тих не самі вони вибирали собі, а Поляки настановляли їм, хто їм був вірний або дуже заслужений. А козаки, котрі в ті шість тисяч не попали, мали як кріпаки панщину робити; а щоб слухали ся своїх панів, Поляки своє військо поставили по всій Україні. Щоб на Запорожу не збирали ся, поставили на Січі Поляки реєстрових козаків, а на порогах збудували кріпость Кодак, і там військо стояло, нікого на Запороже без пашпорту не пускало.

Хмельницький за повстання сього був військовим писарем. Тепер став сотником чигринським, бо вся висша старшина була з Поляків.

Тяжко було бачити йому, як задавлено тепер козацчину, та й цілу Україну, як приборкано славне військо запорозьке, як орлови крила підрізано.

Давнійше теж бувало, що Полякам удавало ся приборкати козацчину, але тільки на малий час, бо Полякам треба було на війну козацького війська великого, більшого від тих кількох тисяч реєстрових: брали в службу по трийцять, по сорок тисяч козаків і попускали їм тоді. А тепер війни не було ні з ким, і Полякам козаків не треба було; ще й своє військо вони поставили на Україні, пильнувати козаків.

Король польський, Володислав на імя, хотів воювати ся з Турками, але він не мав права своєю волею війну почати, а пани польські війни не хотіли, хотіли спокій мати. Король хотів, щоб козаки самі Турків зачепили, пійшли походом на море, на турецькі землі, як давнійше ходили; послав

до них післанців своїх, давав гроші, щоб чайки побудували, і військо козацьке хотів до 12 тисяч збільшити. Їздили з тим до нього післанці козацькі, і Хмельницький був між ними. Дав їм король лист під печатю своєю королівською, обіцяв їм то зробити. Але провідали про сі заходи пани, королеви погрозили, щоб не робив того, та й старшини козацькі, бачучи, яку силу пани взяли, не сьміли підіймати ся, і листи королівські затаїли.

Придавлено зовсім козаччину, а з нею й увесь сільський люд, що тільки козаччиною ще й дихав тут трохи, бо та панам волі не давала. А тепер і козаки в неволю попали. Полковники, що Поляки настановляли, з шляхтичів польських, не дбали про козацьке добро. Забирали собі гроші, що присилали ся на козаків від короля, і козаків як своїх кріпаків до своєї домашньої роботи уживали і всіляко кривдили їх. Коли який козак добуде в степу від Татар коня доброго — заберуть у нього; як зловлять козаки якого Татарина в неволю, то Поляки того полоненника скажуть якому польському воякови до начальства завести: тому воякови від гетьмана польського похвала і ласка, а козакам нічого. За те як з Запорожа післати сокола, орла або хорта в дарунок якому панови в городи через дикі степи, то пішлють бідного козака, не жалуючи, хоч би й згинув від Татар, як то в степах тоді дуже не тяжко було. Котрі козаки ходили за Пороги по рибу, брали від них десятку рибу на Кодаку, на комісарів польських; а ще осібно мусіли давати полковникови, сотникови, осавулови. Від Жидів орендарів знов та була кривда, що не вільно було козакови ніякого напитку на потребу свою держати, не тільки меду, горівки або пива, — але навіть і браги. Так оповідає козацькі жалі тодішний Українець.

А стара дума українська так описує кривди, які мали люди від польського війська, що стояло на Україні:

Та ще то Ляхи мостивії пани
По козаках і по мужиках поставали
Та великую стацію*) вимишляли.
Від них ключі повідбирали,
Та стали над їх домами господарями.
Хазяїна на конюшню відсилає,
А сам з його жінкою на подушках почиває.
То козак або мужик із конюшні приходжає,
У квартиру поглядає,
Аж Лях мостивий пан із його жінкою на подушках
[спочиває.

То він один осьмак у кармані має,
Пійде з тоски та з печалі в кабак, та й той прогуляє.
То Лях мостивий пан зі сну уставає,
Улицею йде — казав би як свиня нескребена попереду
[ухом веде—

То Лях до коршми приходжає,
Як свиня ухо до коршми прикладає,
А слухає Лях, що козак про Ляхів розмовляє —
То Лях у коршму вбігає і козака за чуб хватає.
То козак козацький звичай знає:
То будьто до Ляха медом і оковитою горівкою припиває,
А тут Ляха за чуб хватає
І скляницею межи очи морскає
І келепом по ребрах торкає:
„Ех Ляхи ви, Ляхи, мостивії пани!
Хотя-б ви від нас ключі повідбирали
І стали над нашими домами господарями —
Хотя-б ви на нашу кумпанію не находжали”***)...

Допікали тим Поляки всім до живої душі, а особливо козакам, тим, що в реєстрі були, і тим, що тепер були виписані з нього, а давнійше в козацтві були й до козацьких вільностей привикли. Терпіли вони до часу, але треба було тільки нагоди доброї, та чоловіка смілого, щоб їх до нового повстання підняти.

*) Стація звала ся данина на виживлене війська, що мусіли люди давати.

**) Подають ся отсі уривки з старих дум, щоби бачити, яка память про Хмельниччину була в нашім народі. З пісні слова не викинеш, тому і полишаємо не одно терпке слово, що в них стрічаєть ся.

III.

Хмельницький тікає на Запороже.

„Ей старосто, каже, ти мій старосто Кричевський,
Колиб ти добре дбав,
Кума мого Хмельницького живцем узяв,
Ляхам, мостивим панам, до рук подав..”

В такому своєвільстві як стали Поляки собі над козаками все позволяти, то не дуже вважали й на найбільше значних і заслужених козаків. Таке стало ся і з Хмельницьким.

Печатка Хмельницького (не військова, а його самого): герб, званий Габданк (два заломі), і коло нього букви почальні: Х. Б. З. (Хмельницький Богдан Зиновій, — бо мав два імена).

Не злюбив його підстароста чигринський, Чаплинський на імя, та став йому всякими способами докучати. З чого то пішло, не знати; балакали, що жінка між ними замішала ся: що Чаплинський той коханку у Хмельницького переманив; але то пізніше вже таку історію розвели. Досить, що Чаплинський, не злюбивши Хмельницького, сказав старості, що Хмельницький свій хутір без всякого права держить. То правда, що Хмельницький не мав на те твердості. Тверде право мав би, як би за наданем королівським та соймовим свій маєток тримав; а батько Хмельницького від старости на слово його хутір держав.

Гірко було Хмельницькому батьківщину свою втрачати. Туди-сюди кинув ся, кажуть, що й до короля вдавав ся — нічого не помогло. Зібрав підстароста службу свою, напав на Суботів, вдер ся силоміць. Богдана дома не було. Чаплинський, як тоді робило ся, заїхав хутір, забрав майно, худобу, збіже. А що сім'я Хмельницького хотіла боронити ся, то ще й синка Богданового, десятилітнього хлопця, казав Чаплинський своїм людям канчуками серед хутора вибити; і так його по-

шмагали, що до дому ледви живого занесли, й скоро він вмер потім. Став Хмельницький своєї кривди судом доходити, але суд там був — пожаль ся Боже козакови судити ся, та ще з паном старостою, що за Чаплиньського заступив ся. Тільки гірше в кожній справі докучати почали Хмельницькому старостинські підпанки. Далі почали казати на нього, що козаків бунтує на море йти. Се так оповідали, що Хмельницький викрав у іншого старшого козацького, Барабашенка, лист королівський, де король козакам казав йти на море, а старшина козацька то затаїла. Про се й дума є старинна:

Тодіж то Хмельницький добре дбав,
Кумом до себе гетьмана *) молодого Барабаша зазивав,
А ще дорогими напитками його витав,
І стиха словами промовляв:
„Ей пане куме, пане Барабашу, пане гетьмане молодий,
Чи не моглиб ми з тобою у двох королівських листів
[прочитати,

Козакам козацькі порядки подавати,
За віру християнську одностайно стати?”
Оттодіж то Барабаш, гетьман молодий,
Стиха словами промовляє:
„Ей пане куме, пане Хмельницький, пане писарю військовий,
На що нам козакам козацькі порядки давати,
Чи не лучше нам із Ляхами мостивими панами
З упокоєм хліб-сіль по вік вічний уживати?”
Оттоді то Хмельницький на кума свого Барабаша
Велике пересердіє має,
Ще красшими напитками витає.
Оттоді то Барабаш, гетьман молодий,
Як у кума свого Хмельницького дорогого напитку напивсь,
Так у нього й спати поваливсь.
Оттоді то Хмельницький добре дбав,
Із правої руки, із мізинного пальця, щиро-злотний перстень
[ізняв,

Із лівої кишені ключі виймав,
Зпід пояса шовковий платок висмикав,
На слугу свого вірного добре кликав-покликав:
„Ей слуго ти мій, повірений Хмельницького!

*) Дума зве Барабаша гетьманом через помилку; таксамо Хмельницький не був тоді писарем військовим, як у ній називаєть ся.

Велю я тобі добре дбати,
На доброго коня сідати,
До города Черкаського до пані Барабашевої прибувати,
Королівські листи до рук добре приймати”.

— і так виманив Хмельницький від Барабашихи листи. А видуривши тим чином листи королівські, ними-б то Хмельницький збунтував козаків.

Сам Хмельницький казав, що його невинно обмовлено перед старостою, нібито він бунтує козаків. Але староста повірив, казав його взяти, і буцім то й на смерть його карати хотів, та кум Хмельницького Кричевський його взяв на поруки. А Хмельницький, побачивши, що йому вже з Поляками однаково не жити, перед Різдом року 1648 втік у запорожські степи. Там тулила ся ріжня козаччина своєвільна, що не хотіла перед панами гнути ся, і тут пробувала в голоді й біді, промишляючи рибою та звірем, та добичею. На собі дізнавши ріжних прикrostий і кривд від Поляків, вона тільки й мріяла про те, щоб по давнішому повстати й вигнати їх з України. Хмельницький говорив з нею про свої кривди і кривди козацькі, про те як жалів ся перед королем на Поляків, що кривдять козаків, та й король нічого не міг допомогти, бо дуже велику силу взяли над ним пани. Як був Хмельницький останний раз у нього у Варшаві, то король, наслухавши ся їх жалів, сказав: „Маєте шаблі при боку, ними свого права доходіть”. Показував листи королівські, що у Барабаша викрав. Казав, що король за козаками і рад би, аби вони йому допомогли панів приборкати. І чи не приборкають, як встануть одностайно по всій Україні, маючи за собою й самого короля?

Таке говорив Хмельницький, або говорили про нього. На острові Дніпровому, де засів він, в неприступному місці, почали громадити ся коло нього козаки, що найсьміливіші. Гетьман польський Потоцький, прочувши, що Хмельницький утік, затрівожив ся й післав за ним 500 козаків і 300 польських вояків, щоб Хмельницького зловити. Але

Хмельницький підслав кількох з своїх до тих козаків, і намовляв їх, аби не тримали з Поляками, а до Хмельницького приставали. Послухали ся козаки їх намов — як їм справді на своїх земляків, на свою кров наступати, Полякам помагати? Красше разом свого права і кривди доходити! Поляків декотрих побили, декотрих розположили, декотрих до Хмельницького живцем привели. Тішив ся тим Хмельницький і товариші його; а разом розуміли, що вже тепер нема їм повороту: полила ся кров польська між ними. Або пан, або пропав! І треба тепер думати, як від Поляків відборонитись.

Як тікав Хмельницький у степи, взяв з собою того татарського бранця, що в дворі його проживав і з ним приятелював. Хто то міг знати, чи не прийшло ся-б Хмельницькому і до Криму тікати від рук польських! Тепер післав він до Криму своїх людей до батька того бранця, мурзи татарського, щоб приїхав до нього, а він йому сина видасть без викупу і без обміну; казав своїм людям перед тим батьком присягнути, що Хмельницький нічого злого йому не вчинить, або й закладнів лишити для безпеки. І мурза той послухав ся, приїхав до Хмельницького з Татарами, а Хмельницький справив їм бенкет, вернув свого бранця. І став при тім намовляти того мурзу, аби Татари з козаками разом на Поляків ішли. Не першина се була; нераз мурзи та хани татарські козаків до себе в трудну годину запрошали. І козаки кликали собі в поміч Татар, як повставали на Поляків. Але так складало ся, що доси Татари ані разу не прийшли помогти козакам: чи то Поляки вміли їх перекупити, чи не хотіло ся Татарам з Поляками сварити ся, упускати багаті гроші, що їм Польща рік річно платила, аби не нападали на Польщу. Тепер же хан татарський Іслам-герай був сердитий на Польщу, бо вже три роки йому гроший не плачено; до того в Криму була велика біда. Тому Татари наду-

мали пристати до Хмельницького. Сам хан одначе не хотів іти в похід, не знаючи, що вийде з того, але наказав іти з козаками мурзі перекопському Тугай-бею, одному з найбільших мурз, з великим полком татарським.

Як довідали ся на Запорожу, що Татари обіцяли йти з Хмельницьким на Україну, все що живо почало збирати ся до Хмельницького та ладити ся до походу. Козаки корсунського полку, що стояли на Січі з залогою з польської руки, збунтували ся, повязали свою старшину й пристали до Хмельницького. Хмельницький прибув до Січі, читав перед козаками листи королівські й закликав йти на Україну, Поляків проганяти, права добувати, королеви на панів помагати. Любо то козаки прийняли. Хмельницького окричали гетьманом, шапками окрили. Ухвалили однодушно йти на Україну, за віру і вільність воювати. Було се скоро по Водохрещах року 1648.

З сусідних міст і сіл почали втікати сміливіші в степи до Хмельницького. Чутка про нього ширила ся й росла по Україні, і люди готовили зброю й припас, щоб зараз іти до козаків, як тільки вони прийдуть на Україну.

IV.

Жовті води і Корсунь.

Розлили ся круті бережечки по роздолі,
Пожирились славні козаченьки у неволі.
Гей ви хлопці, ви добрі молодці, не журіть ся,
Посідлайте коні воронії, садовіть ся!
Та наберем червоної китайки та на славу;
Гей, щоб наша червона китайка не злиняла,
Та щоб наша козацька слава не пропала,
Гей щоб наша червона китайка червоніла,
А щоб наша козацька слава не змарніла.
Гей у лузі червона калина похилила ся,
Чогось наша славна Україна засмутила ся.
А ми-ж тую червону калину та піднімемо,
А ми-ж свою славну Україну розвеселимо!

Про рух на Запорозжу до Поляків доходили тільки неясні чутки. Трудно їм було щось довідати ся, бо перед ними таїли ся, а спочували козакам. Так завсіди бувало, що козаки все знають, що Поляки роблять, а Поляки про козаків не знають нічого. Про них ніхто не виговорить ся, не зрадить. Як і впаде в польські руки який козак, то хоч на огні печи, хоч на які муки бери — нічого не скаже. Замучать на смерть, а нічого не довідують ся. Хиба умисно набреше, аби змилити, з пугтя збити.

Проте пани польські на Україні і з того, що бачили та чули навколо себе, почали трівожити ся й кликали гетьмана польського Миколу Потоцького, аби з війском прибував на Україну, боронив їх від козаків, якби повстали. І Потоцький сам, хоч дещо тільки знав про Хмельницького, тримав ся обережно. Казав позабирати гармати з міст і замків близших до степу, щоб не забрали козаки, і у людей велів шукати зброю і відбирати. У самих маєтностях Вишневецького, в Лубенщині, багато тисяч рушниць та самопалів по людях забрано. Полки козацькі реєстрові Потоцький поставив по границі: в Черкасах, Каневі, Корсуні, Богуславі, і на весну збирав ся йти на козаків.

Король відводив його від сеї гадки, радив краще пустити козаків на море, аби там заняли ся, а Хмельницького ласкою до себе привернути. Потоцкий, чинячи волю королівську, писав до Хмельницького, але той відповів, що тоді з Запорожа вийде і воювати не буде, як вернуть війську козацькому давнійші права, — щоб не були Поляки над ними старшини, а вони самі старшину вибирали. Сього Потоцкий не хотів дозволити (та й не міг на свою руку того зробити), і постановив іти походом, щоб не пустити Хмельницького на Україну, аби народу не бунтував.

Скоро по Великодні післав Потоцкий перед себе свого сина Стефана з польським війском кінним і з частиною реєстрових, а Дніпром, байдаками — решту козацьких полків реєстрових. Сам збирав ся іти слідом за ним з своїм помічником, гетьманом польним Каліновским. Було з Стефаном Потоцким 2.000 польського війська, окрім козаків, а з гетьманами польськими тисяч шість, самих вояків (а друге стільки бувало їх „пахолків”, джур, всякої служби, так що можна все рахувати удвоє).

Молодий Потоцкий, хоч мав при собі старих і досвідчених дорадників, сміло і необачно пустив ся в степи. Хмельницький, маючи про все добрі відомости, дав йому йти свobodно, аж за Жовтими водами, в глибокім степу стріли ся Поляки з передними полками козацькими. За порадою всіх старших товаришів Стефан Потоцкий заложив ся тут табором, і післав до батька вістника, просячи прибувати. Хмельницький забавляв його легкою бійкою, а тимчасом мав око покищо на реєстрове військо козацьке, що йшло Дніпром. В тім війську було багато людей, що всею душею до повстаня тягнули. Коли військо прийшло під Камінний Затон, один з них вхопив хоругву й почав кликати козаків на чернецьку раду. Козаки збігли ся на раду й почали кричати, що не будуть з

Хмельницьким воювати, бо він стоїть за віру православну і за вільности козацькі. Окричали собі старшим Кривулю і порішили йти на польське військо разом з Татарами. Почувши се Іляш старшина, вірний Полякам, кинув ся був з рушницею на провідника того бунту, але тут козаки кинули ся на нього, почали його бити обухами, й забили на смерть. Побили й інших старшин, що з Поляками тримали ся. А декотрі до козаків пристали. Між іншими Кричевський — і потім був полковником козацьким.

Зараз післали до Хмельницького. Він забрав до себе сих реєстрових козаків і з ними вдарив ще з більшими силами на польський табор, на Стефана Потоцкого. Татарське військо тримало ся доси здалека, чекаючи, що з того буде. Тепер, як реєстрові козаки пристали до Хмельницького, і Тугай-бей набрав надії, що козаки візьмуть гору, і постановив їм помагати. Другого дня Поляки, ані гадки не маючи, виступили з табору на козаків — аж раптом з другого боку несподівано побачили против себе орду татарську. Впало в них серце відразу, стали тікати назад до табору, куди видко. Реєстрові козаки, що були з Потоцким, передали ся до Хмельницького. Навіть драгуни, набрані также з Українців, тільки перебрані на німецький спосіб, почали кидати Поляків та переходити до козаків. Страх великий напав на Поляків. До того й надія на поміч від гетьманів пропала. Козаки переловили їх післанців і на глум показували Полякам перехоплені листи. Надумав Потоцкий мирити ся, післав своїх послів до Хмельницького. Хмельницький довгенько держав їх у себе, бо йому не спішно було; а Полякам вже ніяк довше тримати ся. Доходив уже третій тиждень, як сиділи вони тут в степу, проїли ся, і припасу не ставало. Нарешті Хмельницький каже, що пустить Поляків, тільки аби гармати йому віддали. Просили присягнути на те, — присягнув.

Поляки віддали гармати й пішли назад як не пишні. Хмельницький за ними. Аж на дорозі, під Княжими байраками — гвалт! військо! — а то Татари на польських недобитків налетіли. Мусів Потоцький знов табор ставити, пробувати боронити ся. А тут його з власних гармат як почнуть пражити! До того місце безводне, коний прийшло ся

Кричевський Михайло, полковник козацький. Портрет намальований з мертвого (як убито його в 1651 р.).

самим з табору вигнати. Не можна було тримати ся. Татари ударили знову — хто поляг, кого живого взяли. Стефана Потоцького тяжко раненого повезли на Запороже, але на дорозі він помер. Про комісара Шемберка, що доїв був козакам, як старшував над ними, кажуть, що голову йому відрубали і так на тичці носили.

... Було се 6. мая 1648 р.; перша велика побіда козацтва над Поляками.

Тоді то у святий день у божественний у вівторник
Хмельницький козаків до сходу сонця пробуджає
І стиха словами промовляє:
„Ей козаки, діти, друзі-молодці,
Прошу я вас, добре дбайте, зі сну уставайте,
Руський отченаш читайте,
На ляцькі табори наїзджайте,
Ляцькіі табори на три части розбивайте,
Ляхів мостивих панів у пень рубайте,
Кров їх ляцьку у полі з жовтим піском мішайте —
Віри своєї християнської у поругу на вічні часи не подайте!”
Оттодіж то козаки друзі-молодці добре дбали
Зі сну уставали, руський отченаш читали,
На ляцький табор наїзджали.
Ляцькіі табори на три части розбивали,
Ляхів мостивих панів у пень рубали,
Кров їх ляцьку у полі з жовтим піском мішали,
Віри своєї християнської у поругу на вічні часи не подали” —
оповідає стара дума.

А старий Потоцкий з Каліновским тимчасом, не маючи вісти від сина, пійшов був його слідом, і дійшов вже був під Чигрин. Але поміркував, що воно мабуть щось не гаразд в степу діється, коли до нього вісти не доходять, і спинив ся.

З Кодаку дістав вістку тільки, що реєстрові до Хмельницького пристали, ті що Дніпром їхали: два вояки, що з гарматою були, прибїгли і сповістили. З того міркував Потоцкий, що мабуть і з його сином не добре. А хоч як гірко йому було лишати сина в степу, та боячи ся, щоб вирвавши ся так далеко, не вскочити в халепу, мусів вертати ся.

Повернув від Чигрина назад. Посумніли польські вояки, що сподівали ся легкої слави, легкої побіди над козаками. Насьміхали ся потім з гетьманів, що в каритах на козаків вибрали ся, пиячили в поході, з дівками забавляли ся, і на коний сідати не хотіли, щоб з козаками бити ся — казали, що нагайками їх поженуть. А тут прийшло

ся завертати ся перед козаками. Потоцкий казав міста і села по дорозі палити, припаси нищити, щоб козаки не поживили ся. Польському війську в те грати — почали міста грабувати, людей розбивати, і тим ще більше людям жалю додавали.

Під Черкасами притягнув ся один шляхтич-недобиток знад Жовтих вод і оповістив про все, що стало ся. Жаль і страх впав на польське військо. Потоцкий з жалю напивав ся горівкою: грозив ся пімстити над козаками, як мстив ся по бунті 1637 р., саджаючи їх на паль без числа. Але не хотів слухати Каліновського, що радив іти проти козаків. Казав іти назад. Проминули Корсунь, аж тут прийшла вість, що Хмельницький вже зовсім близко підходить з татарською ордою. Сполошили ся, спинили ся, стали табор закладати між Корсунем і Стеблевом коло старого валу, на місци дуже недобрим. Не було часу ні місця вибрати, ні табору добре укріпити, бо козаки вже надходили. Побачивши, яке велике військо козацьке наступає, Поляки злякали ся. Козаки, які впали їм в руки, казали, що козацького війська є вже 47 тисяч, і що дня то нові ватаги прибувають: одного дня, казали, 15 тисяч прибуло! Правда, як козацьке військо вже на Україну, між села і городи вийшло з степів, то з усіх боків сила силенна людей до нього почала стягати ся, хоч і не так може, як ті козацькі бранці казали. На раді военній рішили начальники польські кинути се таборище і йти далі. Але козаки довідали ся про се й на дорозі, в Гороховій діброві, куди польське військо мало йти, поробили засіки, викопали рови, поставили свої гармати в укритім місці. Другого дня, 16. мая, польське військо рушило, нічого не знаючи, і козаки тільки здалека його проводжали. Але як у ту діброву польське військо зайшло, так як у матню вскочило. Вози, гармати позастрягали в болоті, в ровах, в засіках. Козаки з усіх боків обпали, з гармат почали Поляків пражити. В полудне зачала ся битва, а до вечера нічого з польського війська не лишило ся:

табор козаки розбили, гармати забрали. Тут Поляки кинули ся в розтіч, хто куди міг пробити ся. Але втікло мало, і то більше служба та джури. Значних козаки не пускали, ловили, брали в неволю. Взяли й обох гетьманів, Потоцького і Каліновського, і Хмельницький подарував їх Тугай-беєви:

Тоді козаки Ляхів догоняли,
Пана Потоцького піймали, як барана звязали,
Та перед Хмельницького гетьмана примчали;
„Гей пане Потоцький, чого у тебе розум жіночкиї?
Не міг еси в Кам'янці Подільці пробувати,
Печеного поросяти, куриці з перцем та з шафраном уживати,
А тепер не зумієш ти з нами козаками воювати
І житньої соломахи з тузлуком уживати!
Хиба велю тебе кримському хану дати,
Щоб навчили тебе кримські нагаї сиріо кобилини жувати!“...

V.

Під Білою Церквою.

Чи не той то хміль, що коло тичини веть ся?
Гей той то Хмельницький, що з Ляхами беть ся.
Чи не той то хміль, що по ниві грає?
Ой той то Хмельницький що Ляхів рубає.
Чи не той то хміль що у піві кисне?
Ой той то Хмельницький, що Ляшеньків тисне.

Не мала давно Польща такого лиха! Ціле військо на піре рознесене, обидва гетьмани в неволі татарській. Вороже військо стоїть під Києвом, і яке військо? Козаки, збунтовані хлопи, мужики, наволоч, гультайство, як на них польські пани казали. А тут саме під той час умер і король Володислав, що його так козаки любили й слухали, вважали своїм приятелем. Не було кому щось порадити, до козаків промовити. В Польщі король не був дідичний (наслідний), а виборний, і вибирали його з великою церемонією: збирали насамперед сойм конвокаційний, щоб зробити порядок на час безкоролівя, та порадити ся, як короля вибирати; потім сойм елекційний — короля вибирати; нарешті сойм коронаційний — короля коронувати. На се

все треба було доброго пів року часу; а поки короля не було, старшим уважався арцибіскуп гнезенський, старший між владиками польськими; тільки він старшим був більше по імені, а слухати ся його мало хто слухав.

Журилися Поляки, але не дуже веселився і Хмельницький. Він сам не сподівався погромити Поляків так дуже, і не треба було йому того. Він бажав, щоб вернулися давні порядки козацькі, які були перед 1637 роком, і того добивався від Потоцького. Потоцький не згоджувався на се й хотів силою Хмельницького покарати. Хмельницький мусів боронитися. Та занадто сильно вдарив свого супротивника, і той насамперед мусів силувати ся, щоб віддати йому. Ще не знаючи про смерть короля, Хмельницький вислав по корсунській побіді лист до короля і до деяких панів. Звинявся, що мусів підняти оружжя на військо коронне. Оповідав кривди свої й козацькі, які виробляють їм пани на злість королеви, тай приказують: „отож вам король! а pomoже вам король, такі сякі сини!“ Просив, щоб військо козацьке збільшене було до 12 тисяч (як то король був обіцяв), щоб заплачено їм гроші за попередні роки і повернено давніші вільности — щоб їм самим вибирати старших. Сї послы Хмельницького застали короля в труні. А сам Хмельницький стояв тимчасом під Білою Церквою. Далі йти не хотів, щоб не дратувати Поляків ще гірше; але й війська пускати не міг, бо не знав, чи схочуть Поляки миритися чи битися. Чекав, що вони надумують. А тимчасом розсилав по Україні своїх людей, як і передтим, — підіймати всіх на панів.

„Не слухайтеся панів та підпанків як невольники. Ви сю землю заняли, вигнавши відси Татар. Ваші батьки купили її для вас кровю своєю, боронячи її від ворогів. А тимчасом за неї накладають на вас податки, служби, панщину. Військо польське нищить ваше добро, безчестить ваших жінок

і дїтий. Підіймайте ся, козаки й селяни, щоб задати Полякам рішучий удар! Аж як у власній се-редині почують вони зелізо, — побачать, як їх мі-ста здобуваєте ви, — аж тоді дадуть вам вони сво-боду і чистий спокій!”

Такі листи розсилав Хмельницький по Україні з Запорожа, з походу на Поляків і тепер зпід Бі-лої Церкви. Та після того як козацьке військо так розгромило Поляків, не треба було довго намов-ляти людей до повстаня. Пани польські, їх слуги, Жиди-орендарі, що держали в посесії коршми, стави, мостове і всякі доходи, і цілі маетки пан-ські*), — все, що жило ся від народу і його праці та давало ся йому в знаки давнійше, — те-пер дрожало перед його гнівом і пімстою. Куди видко, тікало з України:

Повіяли вітри все буйнії,
Пійшли дворяни все смутнії—
Берег з берегами, а круча з кручами —
Там дворяни проходили,
Кидають отчизну і свою дїдизну,
Свої пасіки і левади.

А стара дума глузує з того переполоху:

Ой не чорная хмара над Польщею встала —
Тож не одна Ляшка удовою стала!
Бо на праву середу
Заняли Козаки Ляхів так як би череду:
Ой котрих гнали до Прута,
Була дороженька дуже крута.
Котрих до Буська,
Була дороженька дуже грузька.
А котрих до Хотину,
То біжучи попотіли —

*) Тим Жиди й доїли Українцям, що ріжні побори на па-нів і на себе вимишляли. А називаємо Жидів Жидами не в образу, а тому, що їх здавна на Україні так називано, і ин-шої назви у нас для них не було і нема... Правда, тепер дехто називає їх з московська Євреями, бо слово „Жид” вважають за образливе. Але саме се слово не має нічого ганебного. Так самі Жиди називають себе в Галичині, Польщі, Чехії, так називали себе і на Україні з давних часів. Образа може бути в тім, як звертають ся до Жидів, а не в самім сім слові.

То кидали козаки Ляхів у воду
К чортовій матери на прохолоду...
Обізветь ся первий Жид, Гичик,
Тай хапаеть ся за бичик.

Обізветь ся другий Жид, Шльома —
„Ой я-ж пак не буду на сабас дома!”

Третий Жид озветь ся, Оврам:

„У мене невеликий крам:

Шпильки, голки, креміне, люльки, —
Так я свій крам у коробочку склав,
Та козакам пятами наживав”.

Обізветь ся четвертий Жид, Давидко:

„Ой брате Лейбо, ужеж там ізза гори козацькі

[хоругви видко!”

Обізветь ся пятый Жид, Юдко:

„Нумо до Полонного утїкати прудко!”

Тоді Жид Лейба біжить,

Аж живіт дροжить;

Як на школу погляне,

Його серце жидівське зівяне.

„Ей школо-ж моя, школо мурованая!

Тепер тебе ні в пазуху взяти,

Ні в кишеню сховати,

Алеж доведеть ся Хмельницького козакам на срач,

[на балаки покидати!”

Люди забирали панське і жидівське добро, забирали панську худобу і збіже, розбирали панські ґрунти і поля. Заводили між собою вибірний лад, настановляли собі своїх отаманів. З кількох сіл складала ся сотня, і вибирали собі сотника, що був їм не тільки начальником на війні, а й управителем і судією. З сотень складав ся полк; таких полків за Хмельницького було вісім по сей бік Дніпра і вісім по той; полк вибирав собі полковника; вся старшина і управа була вибирана, так само сьвященики і все духовенство. Котрі охочійші до війни, йшли ватагами до Хмельницького, або збираючи ся в більші полки йшли „чистити Україну”, — розбивали кріпости й городи, де ховали ся Поляки й Жиди, забирали їх маєтки, палили, побивали людей.

„Що далі йдуть, і в яке місто прийдуть, і все їм війська прибуває з усяких станів людей — окрім Ляхів тільки: і Жидів багато хрестить ся й при-

стає до війська; а Лях хоч би й схотів хрестити ся, та їх не приймають, а всіх побивають”, пише сучасний чоловік, що їздив по Україні. Мстили ся притім на Поляках і Жидах за свої кривди часом нелюдсько і немилосердно: побивали старих і малих, жінок і дітей, розтинали вагітним жінкам животи і ріжним способом знущали ся. Не дивувати ся, коли і самі зазнавали подібного. В сьвіжій пам’яті були нелюдські кари по останнім повстанню, як Потоцький козаків на паль вбивав і іншими муками мучив. На Вишневецького Хмельницький писав до короля, що він козаків і сьвящеників мучив, лупив, на паль саджав, сверлом очи казав викручувати і інші нечувані муки задавати. А хто подумає про всю наругу, яку приходило ся людям терпіти стільки часу, — безчещене жінок і доньок, бите, глузоване, тяжку працю панщинну і всякі кривди... Не диво, що назбирало ся злости і в сих повстанцях.

Але не всі думали про пімсту, грабоване, забиване. Далеко більше народу спішило ся з вільности, з безпанського житя скористати на те тільки, щоб своє жите по людському завести. Заводили красше хазяйство, ставили школи, шпиталі, церкви, заводили хори півчі, закликали майстрів до мальованя ікон гарних і різбленя іконостасів (тоді бо вся краса і все добре і гарне у наших людей в церквах було). Архидіакон Павло з Сирії, що переїздив через Україну за Хмельницького, дивував як, як розвинуло ся й покрасшало українське жите за той час, як Україна позбула ся Поляків. „Козаки опанували край, поділили землі між собою, і рубають ліси, випалюють коріне, засівають землю”; де стояли глухі ліси, повставали села, поля; „бувши передтим в неволі і пониженю, живуть тепер в радости, веселости, свободі; набудували соборних церков, поставили прегарні ікони, сьвяті іконостаси, хоругви; з новим запалом почали во-

ни проголошувати свою віру*), з великою пильністю займають ся вони наукою, читанем і співом церковним". Хвалить Павло їх милосерде для убогих, калік і сиріт, що так намножили ся підчас війн з Поляками. Дивуєть ся, що діти всі, навіть сироти, вміють читати. „Число письменних особливо побільшило ся від часу Хмельницького; продовж, Боже, йому віку, що визволив сі мільйони православних від кормиги їх ворогів", каже він.

Се не були розбійники, жадні чужого добра, чужої праці, а люди, що повставали з зброєю в руках, аби здобути свободу і можливість жити по людському.

І освободивши свою землю, ставши панам на ній, з повної груди співали:

„Та не буде лучше, ой не буде красше,
Як у нас на Україні,
Та немає Жида, та немає Ляха,
Немає унії”.

*) За польського пановання, особливо ще перед козаччиною, на віру православну була велика тіснота від Поляків, що силоміць заводили унію; через те віра православна вважала ся як би знаком українського народу, і через се также Українці так нею дорожили.

VI.

Під Львовом і Замостем.

Гей не дивуйте, добрії люди,
Що на Україні повстало:
Ой за Дашовом, під Сорокою
Множество Ляхів пропало!
А Перебийніс водить не много —
Сімсот козаків з собою,
Рубає мечем голови з плечий,
А решту топить водою.
Ой пийте, Ляхи, води калюжі,
Води калюжі болотнянії,
А що пивали по тій Україні
Меди та вина ситнії!
Ой чи бач, Ляше, — що по Случ наше,*)
По Костяную могилу.
Як не схотіли, забунтували,
Тай утерjali Україну.

Хмельницький стояв під Білою Церквою і чекав, що Поляки на соймі в Варшаві урядять. А там на соймі думка думку гнала. Одні казали, що нема чого дивувати ся, коли козаки повстали від тої неволі, яку Поляки були їм накиннули; треба дати амністію (пробачене) за те, що стало ся, дати більші права козакам, то й буде спокій. Інші казали, що треба насамперед оружєм приборкати козаків, спокій завести на Україні силоміць, а тоді порядки робити. І нарешті зробили і так і сяк: вислали комісарів до Хмельницького, щоб з ним доходити до згоди. Післали воеводу Адама Кисіля, Українця з роду і віри (одного з немногих панів, що тримали ся українства): він був дуже за тим, аби з козаччиною до згоди прийти; поїхало ще кілька панів з ним. А разом постановили зібрати нове військо на козаків, 36 тисяч післали, і начальниками визначили трох панів-магнатів: князя Заславського, Конєцпольського і Остророга. Були то пани багаті й можли, для того їх і взяли,

*) Случ була границею від Волини Київського воеводства і земель козацьких, що в нїм були.

щоб могли і своїм грошем поорудувати (бо в Польщі в скарбі звичайно ніколи грошей не було). Але до війни були вони нездатні зовсім, так що козаки прозвали їх „периною, дитиною і латиною”, бо князь Заславський був дуже ніжений пан, Конецпольський дуже молодий, а Остророг дуже учений, тільки до війни не здатний.

Поки сойм радив, а військо збиралося, комісарі ніяк не могли добити ся до Хмельницького, бо повстане розливалось все ширше по Україні, а князь Вишневецький, недоляшок, перевертень український, бився з козаччиною на Волині, силкуючи ся задавити повстане страхом, тяжкими карами, погромом повстанських ватаг. Він був найлютіший ворог козаків, що вигнали його з безконечних маєтностей лубенських. На Волині з ним воював ся один з найславніших ватажків козацьких, Максим Кривонос, в пісні оспіваний під іменем Перебийноса. Один перед другим — Кривонос перед Вишневецьким, а Вишневецький перед Кривоносом мов умисно хотіли похвалити ся нелюдскістю, потоками крові, страшною пімстою; тільки що Кривонос був темний мужик, а Вишневецький просьвічений, великий пан; він тих повстанців за скотів уважав, — але рівняв ся з ними в нелюдськім хижацтві. Кривонос счинив страшенну різню, здобувши Полонне, де поховало ся багато панів і Жидів — порізав їх як худобу. А Вишневецький здобувши Немирів, що тримав ся козаків, мучив людей нелюдськими муками, казав парити горячою водою, на куски рубати казав, і сам при тих муках стояв, та кричав мучити так, „аби чули, що вмирають!” Так оповідали про нього, а прикро навіть і описувати те, що кажуть та пишуть про те, що одні другим, Поляки Українцям, а Українці Полякам тоді виробляли. Навіть мертвих не жалували, з гробів їх кости викидали, безчестили.

Хмельницький не мішав ся в сю війну, що вели з Поляками різні ватажки загонів козацьких; тільки поволі посував ся на захід, на волинську границю. Чекав ніби, що йому комісарі привезуть, які права Поляки козакам признають. Аж нове польське військо Заславського, Конецпольського і Остророга, що тимчасом зібрало ся, рушило на нього, під осінь 1648 р. Тоді і Хмельницький рушив против них і zarazом післав по татарську орду, щоб прибувала йому в поміч. Польське військо, забувши недавні погроми, сьміло й безпечно пішло йому на зустріч і приступило під Пилявці, маленький, поганенький замочок над річкою Пилявкою, недалеко від Староконстантинова на Волини. Найзначнійші й найбогатші пани позїздили ся до польського війська, а вибирали ся не як на війну, а як на якусь забаву. Везли з собою дорогі шатра, дорогу посуду, шати й убраня коштовні. „Не стільки з зелізом, як з сріблом вибрали ся”, і задавали в таборі своїм бенькети та пири, один перед другим вихваляючи ся розкошию та богатством своїм. Козаками не журили ся, думали їх без усякого клопоту погромити; глузували і кепкували з козацького війська. А Хмельницький, чекаючи татарської орди, їх умисно не зачіпав, ще й переговори про згоду з ними завів. Тягнув так цілі два тижні, а тимчасом все нові та нові полки козацькі до нього приходили; та й орда була близко — правда, що не ціла, а тільки частина. Поляки про се не знали. Дня 13. вересня звели битву з козаками; козаки умисно подавали ся, а потім побивали їх, так що ті застелили береги річки своїм трупом. Замішали ся Поляки, побачивши се, а тут несподівано ударила на них орда татарська. Тут у них душа упала. А до того ще, кажуть, Хмельницький підослав до Поляків свого чоловіка, що ніби не хочючи їм в руки впав та на допитах „ую правду” виспівав: що до Хмельницького буцім то 40 тисяч Татар прийшло, і сам хан слідом прибуде. Настра-

Панські коні в богатих уборах тодішніх (з старинного рисунку.
(Так виглядала козацька здобич під Пилявцями).

шили ся начальники польські, тут же зараз на полі, на конях раду вчинили, що їм робити. Місце, де вони стояли, було нікчемне, не можна було на нім боронити ся. Постановили кинути табор свій пребогатий, з усім припасом, з усіми богатствами, — а відступати налегко, „комонником” (кіннотою). Та в ночі по таборі польським пійшла чутка, що начальники потиху кинули військо. Тут уже такий страх напав на польське військо, що всі розум потратили. Почали тікати куди видко, хапаючи, хто що запопав. Заславський утік на однім коні, полишивши свої карити, пребогаті убраня, посуду і свій полк німецький. Про Конецпольського казали, що з переляку перемінив ся убранем з одним мужиком, взяв у нього коня і так тікав, щоб не пізнали. Тікали без памяти так, що деякі аж за Вислою опинили ся, як посьміяв ся з них Кисіль. Кождий кричав: „стійте”, а сам аби до коня допав ся, летів без очий, аби не зістав ся, — глузували з них Українці.

Рано козаки виїхали під польський табор на герць, а від Поляків ні духу. Підїхали близше, а табор польський порожнісенський. Тоді кинули ся на здогін. Рубали, брали в неволю. Але багато козаків, не дбаючи про утікачів, кинули ся грабувати їх достатки, пребогатий обоз, і через те багато Поляків винесли ціло свої голови. За те бідні козаки пишали ся в дорогих атласових кафтанах, в золото-кованих поясах та дорогих, золотом вишиваних сапянцях, на багато вбраних конях панських.

Тоді не один козак за Хмельницького Бога просив,
Що не один панський жупан зносив.

Недобитки з війська польського зібрали ся у Львові. Найбільше покладали ся на Вишневецького і йому головне начальство віддали. Він почав збирати гроші на оборону з львівських купців, міщан, попів; з церков і монастирів не тільки католицьких, але й православних забирали гроші, зо-

лото, срібло з престолів, з образів. Але забравши гроші, Вишневецкий полишив у Львові тільки маленьку залогоу, а сам з грошима подав ся до Варшави. Військо козацьке тимчасом ішло на Галичину; передові полки вже прибували сюди, і весь український люд підіймав ся й тут, таксамо як на Волини. В Тереховлі вже зараз, як прийшла вість про побіду Хмельницького під Пилявцями, міщани завели у себе козацький устрій, настановили собі сотників, здобули замок, почали розбивати сусідні двори шляхотські, побивати Поляків. Те саме в Товмачі, Заболотові, Рогатині, Потиличі, Янові і многих інших місцях. Міщани пристають до козаків, підіймають сусідне селянство, і збройними ватагами ходять на сусідні польські замки й двори, розбивають костели й монастирі католицькі, а Ляхів обіцяють „не жити ні одного на світі”. Таксамо дрібна українська шляхта приставала до козаків. Особливо підняла ся вона на Покутю, а головою її був тут Семен Височан. В Калушні, на Підгір'ю, селян-повстанців зібрав ся полк з кількох тисяч, здобув собі гармати і гаківниці з польських замків і розбивав сусідні двори панські.

Польське міщанство, що правило Львовом, бачучи таке навколо себе, в великім страху було: бояло ся і козацького війська, і своїх українських людей у себе дома, щоб не підняли ся на них. Хмельницький дуже легко міг би здобути Львів; але він не хотів сього. Він і з Волини в Галичину пройшов більше д'ятого, щоб не стояти. Саме тоді збирав ся вже сойм елекційний, що мав вибрати нового короля, і Хмельницький нетерплячо чекав того вибору, бо аж новий король міг розлучити з ним переговори на добре й добути козацтву й народови українському якісь права і уступки від сойму. Попередного разу козаки і всі Українці подавали свій голос за королевича Володислава, бо сподівали ся всього доброго від нього, і він справді добув Українцям ріжні полегкості. Тепер Хмельницький подав свій голос за меньшо-

го брата Володиславового Яна Казимира, і грозив, що буде оружно помагати йому на противників. Може сподівав ся, що Ян Казимир буде йому за се вдячний і такий прихильний буде для Українців, як його покійний брат; але помилив ся, бо Ян Казимир вдав ся не в брата, а в батька, що був козакам і всьому народови українському дуже неприязний.

Хмельницький простояв під Львовом два тижні. Поляки попалили передмістя і засіли в місті; було їм там тісно і горячо від козацького бомбардування. Козаки приступали то з того то з сього боку, або з гармат обстрілювали місто. Хмельницькому було Львова так потрібно, як печеного леду, а Полякам львівським, не знаючим того, душа терпла. Просили помилувати Львів; Хмельницький сказав, що задля Українців львівських помилує, але нехай заплатять окупу 200 тисяч золотих. А Львовян уже передтим вичистив Вишневецький як тільки міг. Просили Поляки Хмельницького, щоби пожалував їх, зменьшив окуп, оповідали йому свою біду й недостатки; Хмельницький сказав, що дуже жалує, але окупу не може зменьшити, бо обіцяв ті гроші Тугай-Бееви. Тимчасом переняли козаки воду і так примостили добре гармати, що на улицах людей побивали. Мусіли Поляки піддати ся; зібрали що було грошей, а решту річами коштовними, ще й дарунки мусіли давати крім того Хмельницькому і його полковникам та справити обід козакам. Поставили бочки з горівкою, медом, вином; козаки пили до сходу ще й з собою забирали. А Поляки раділи, що з душею лишили ся. Вважали то чудом, що Хмельницький приступом міста не здобув; казали, що то сьвятий Ян з Дуклі оборонив місто від козаків і Татар, і на другий рік міщани поставили на честь того чуда памятку: стовп з статуєю св. Яна, що й тепер стоїть.

А козаки по тій учті другого дня, 14. жовтня, пішли зпід Львова під Замостє, міцну кріпость на границі України, в Холмщині (в теперішній люблинській губернії), де вже починаєть ся польський нарід. В Замостю стояло військо зібране Вишневецким. З тими силами, які мав, Хмельницький міг би взяти ту кріпость і те військо знищити дуже легко, аби тільки захотів. Але він не хотів задирати ся з Поляками, чекав вибору короля, і від нехочу тільки держав нібито в облозі той замок; аж полковники козацькі дорікали і гнівали ся на гетьмана, що не добуває міста.

Нарешті перед пилипівським пущенєм приїхав до Хмельницького посол від нового короля. Вибрали таки Яна Казимира. Він сповіщав Хмельницького про свій вибір, обіцяв всякі полекші козакам і вірі православній, та просив Хмельницького першим ділом відступити від Замостя. Хмельницький виявляв велику радість, казав стріляти з гармат, і сказав, що зараз іде назад на Україну, сповняючи волю нового короля. Замостянам казав дати свому війську маленький окуп, всього 20 тисяч золот., і на самі заговіни пішов на Україну.

Поляки не тямили ся з радости.

VII.

В Києві.

Честь Богу, хвала на віки війську Дніпрівому,
Що з божої ласки загнало Ляшки к порту Висяяному*)!
І ти, Чигирине, місто України, не меньшую славу
Тепер в собі маєш, коли оглядаєш в руках булаву
Зацного**) Богдана, мудрого гетьмана, доброго молодця
Хмельницького чигринського, давного Запорожця!
Бог би указав і війську подав, аби їм справував,
Ажеби покорних од рук оних гордых аби ратував!
Учини-ж, Боже, усім нам гоже, аби булавою
Війско було славне, всьому сьвіту явне за його головою.
(Старинний вірш на честь Хмельницького).

*) Себто до Гданьска (Данціга), над Балтійське море.

**) Славного.

Хмельницький тішив ся, що здобуде те, чого бажав — права і вільности козацькому війську і зрі православної. Починаючи повстане, він на гадці мав кривди козацькі і хотів їм поправи. Закликав і селян до повстання — бо селяни, пристаючи до війська козацького, доступилиб і козацьких прав; а головно тому підіймав їх, що козацтву треба було селян до помочи. Про те, щоб поправити долю усього селянства й усього народу, Хмельницький тоді ще не думав. І пишний надіями на ліпше жите і буйний розріст козацтва їхав він зпід Замостя до старої столиці України—Киева.

Київ за попередні столітя був сильно підупав через напади татарські; країна наоколо спустіла, і сам він став бідною кріпостию на пограничу, де крім вояків і слуг старостинських та кількох великих монастирів мало що животіло. Доперва як козащина загородила Татарам дорогу на Україну, і в Києві почало оживати колишне жите. А що козащина під оборону свою брала також і віру православну, то сюди почало переходити і православне жите церковне, тікаючи від утисків, які воно по інших сторонах від Поляків тоді терпіло. Кілька учених монахів з Галичини — Єлисей Плетенецький і Захарій Копистинський, що один по другім були архимандритами Печерської лаври, Йов Борецький, що був митрополитом, і інші, за помочию свого земляка, Галичанина гетьмана Петра Сагайдачного, положили міцну основу під осьвічене, культурне жите: завели друкарні, школи, братство для оборони української народности і віри, почали збирати ся сюди учені люди, почали виходити книжки, і Київ став новим культурним осередком (центром) українського національного житя.

Хмельницький доси осторонь стояв від сих київських кругів. Але тепер, як він перед Різдом приїхав до Києва з походу, стрінув його Київ бучно-гучно. „Не два, а в десять разів більшу честь

йому показали, ніж своїм воеводам!", сердито записує сучасник-шляхтич. Митрополит Сильвестер Кос з патріярхом ерусалимським Паісієм, що тоді пробував у Києві, і з іншим духовенством виїхали на зустріч Хмельницькому далеко за місто; сила народу зібралася й радісно витала гетьмана; школярі і студенти приймали його віршами, „орациями та аклямаціями”, називали його Мойсеєм, що нарід український висвободив з кормиги польської, як Мойсей з єгипетської; величали спасителем і хранителем України, Богом їй даним і на знак того Богданом названим. По сій параді Хмельницький виїхав на замок київський поруч з патріярхом, в його санях, при громі гармат і радісних криках народу.

З патріярхом, митрополитом та іншим духовенством він потім часто і довго розмовляв сердечно, і тут у перше відкрили ся йому очі на те, що робив він і що міг зробити для України, для свого народу. Доси він мав на гадці кривди й потреби козацтва, але зза козацтва виступала сила народня, всі верстви українського народу, що з радісними, повними надії очима звертали ся тепер до славного побідителя Поляків, простягали до нього руки, благаючи визволення „з іга ляцького єгипетського”. Патріярх і інше духовенство, з яким вів розмови Хмельницький, налягали головно, розуміють ся, на оборону православної віри. Але віру тоді нерозривно звязували з народністю: оборона православної віри була обороною української народности. Патріярх Паісій благословляв Хмельницького на боротьбу за православну віру та прирівнював до Константина Великого, що став великим покровителем християнської церкви; і заразом, як кажуть сучасники, називав його князем Руси (України), головою української держави.

Сими намовами патріярха і сердечними розмовами з ним Хмельницького польські комісарі

поясняли ту перемену, яку помітили в Хмельницькім, коли приїхали до нього по Різдві для переговорів. Але крім того діяло ся наоколо і инше неодне таке, що підіймало його дух і надії. Сусідні держави із здивованєм придивлялися ся його побідам над Польщею, тоді ще такою сильною і могутною. Бачили в нім політичну силу, шукали його приязни і союзу. Польські комісарі, приїхавши, застали у Хмельницького післанців від царя і угорських послів (від воеводи семигородського Ракоція); вів зносини Хмельницький також з Туреччиною, з Волощиною, а згодом ввійшов у порозуміне ще з Швецією. І бачив, що може знайти в потребі поміч собі і підмогу у інших володарів.

Отже коли приїхали комісарі від короля — Кисіль, що саме дістав від короля воеводство київське, та його брат і инші, — помітили вони в Хмельницькім велику перемену. Як передтим він був неохочий до війни, так тепер все на Україні до нової війни готувало ся. Козаки сушили сухарі, виливали кулі, припасали порох. Орда стояла на поготові коло границі Київщини. Хмельницького комісарі застали в Переяславі. Привезли йому ласкаву грамоту королівську, де король давав йому титул гетьманський (доси так тільки називали козацьких вождів, а властивий їх титул був „старший війська запорозького”, а гетьманами титулували ся начальники війська польського та литовського). Привезли клейноти гетьманські: дорогу булаву, висаджену туркусами (бірюзою), хоругву з білим орлом (польським гербом) та іменем королівським, труби і бубни срібні.

Хмельницький прийняв комісарів серед круга військового з старшиною: стояв під бунчуком, в червонім альтебасовім (парчовім) кобеняку. Коли Кисіль почав мову і згадав про ласку, яку король має до війська козацького, закричав полковник Джеджалий: „Король як король, але ви, королевята, князі, багато броїте — і наброїлисьте! І ти,

Кисілю, кість від кости нашої, відірвав ся від нас і пристаєш з Ляхами!" Хмельницький теж ніякої особливої утіхи не показав. А на обіді, до себе запросивши комісарів, таки вже й зовсім неприязно і гнівно почав говорити в відповідь на слова Кисіля, що почав оповідати, як то король сповняє всі бажання Хмельницького: повертає давні вільности козацькі, побільшує число козаків, дає свободу вірі православній. А на пізніших розмовах Хмельницький таки й просто заявив, що тепер уже не хоче мирити ся з Польщею, і ніяких від неї ласк не потребує:

„Був час зі мною трактувати, як мене Потоцький шукав за Дніпром. По жовтоводській і корсунській іграшці — був час. Під Пилявцями і Константиновом — був. На останок під Замостем і як я від Замостя йшов до Києва 6 тижнів — ще був. Тепер уже на се часу нема. Я доказав, про що не мислив зразу; тепер докажу, що тепер намислив. Визволю з ляцької неволі руський (український) народ увесь. Попереду воював я за свою шкоду і кривду, тепер воювати-му за нашу православну віру. Поможє мені в тім весь народ, по сам Люблин, під Краків, і я народу не відступлю, бо то права рука наша. А щоб ви, підбивши селян, не вдарили на козаків, мати-му їх 200, 300 тисяч”, — казав Хмельницький комісарям.

„За границю війною не пійду, на Турчина і Тартина шаблі не підійму! Досить маю тепер на Україні, на Поділю й Волини. Досить простору, достатку і пожитку в землі і князівстві моїм, по Львів, Холм і Галич. А ставши над Вислою, скажу дальшим Ляхам: „сидіть і мовчіть, Ляхи!” І дуків і князів туди загоню! А як будуть за Вислою брикати, знайду я їх і там певно! Не стане мені на Україні нога жадного князя або шляхетки; а схоже котрий з нами хліб їсти — нехай війську запорозькому буде послушний!”

„Малий я і незначний чоловік, але з волі божої став я самовладцем і самодержцем руським (українським)!”

„Ляцька земля згине, а Русь (Україна) буде панувати! — скоро, ще сього року!”

Даремно Кисіль хотів відвести Хмельницького від таких намірів та привести до згоди з Польщею. Хмельницький не хотів згоди, бо знав, що Польща однаково не згодить ся на те, чого він тепер хотів — щоб увесь нарід український став свободним, незалежним, сам собою правив ся, і нога польського пана та жидівського орендаря на українській землі не ступила. Комісарі, побачивши, що нічого не вдіють, замовчали, вже не спорили ся, притакували на все, що Хмельницький казав, аби тільки ціло з рук його вийти. І поїхали, несучи королеви і Польщі вість, що з Хмельницьким мусть бути нова війна.

VIII.

Зборівська угода.

Нуте, козаки, у скоки,
Заберемо ся під боки,
Заженім Ляшка вражого сина
Аж за той Дунай глибокий!

Як тільки комісарі повідомили короля, що Хмельницький не хоче мирити ся, король зараз почав збирати ся до війни. Всю шляхту покликано в похід (се звало ся „загальним походом” або „посполитим рушенем”). Та щоб шляхту зібрати, на се треба було часу. Тимчасом Хмельницький з козаками і з ханом татарським, що тепер сам своєю особою прийшов з своєю ордою, — літом рушив на Волинь, на польське військо регулярне, під начальством воеводи Фірлея, що не чекаючи шляхотського походу пійшло було на козаків. Коли посунув на нього Хмельницький, Фірлей почав відступати назад, та кликати в поміч короля, що

**Адам Кисіль, воевода київський
(коло нього вид Максаківського монастиря, що він поставив).**

збирав шляхотські полки. Та поки король зібрався, Хмельницький окружив уже Фірлееве військо під Збаражем, на границі Волини й Галичини. До Фірлеевого війська пристав ще Вишневецький з своїм полком, і йому віддано головну команду; проте польське військо було дуже слабке супроти козацького, і ледви трималося в облозі.

Хмельницький умисно непокоїв неустанно Поляків, посилав підїзди, чинив атаки; у нього було багато війська, і він міг його міняти, а Поляки пропадали від тої вічної тривоги та роботи, копаючи вали. До того ще инша біда: Хмельницький навмисно змушував Поляків до неустанної стрільби, аби свій порох скорше вистріляли, і дійсно згодом не стало у них пороху. Припасу й їжи забракло. Дійшли до останної біди: поїли коний, їли стерво, собак, котів, миший, суху шкіру гризли, воду теж пили таку, що гидко глянути — бо приступ до ріки козаки відняли. А козаки обстрілювали їх неустанно з своїх валів, не даючи голови виставити з шанців; гаками витягали Поляків відти і убивали.

Воевода Кисіль, що був при війську, просив Хмельницького помилувати Поляків, випустити їх. Хмельницький хотів, щоб йому видали Вишневецького й інших начальників, віддали зброю, відступилися з України. Полякам вся надія зіставалася на королівське військо. Раз-у-раз благали помочи вд короля, бо вже дальше не витримають. Нарешті король, бачучи, що таки пропаде військо, пішов ратувати, не чекаючи всіх шляхотських полків. На дорозі оголосив, що Хмельницький зрадник і ворог, король скидає його з гетьманства, а на його місце настановляє иншого, Забуского на ім'я. Легко то було сказати!

Хмельницький пильнував королівського походу, і як король став зближатися до Збаража, він покинув тут частину свого війська, а сам з ханом зайшов під Зборовом короля з його війском. В

хмарний, дощевий день, на переправі через річку застукав він королівське військо, зовсім несподівано. Страшенно погромив, побив і оточив його з усіх боків — ні туди ні сюди, попав сам король Хмельницькому в руки.

Страшну ніч пережили Поляки, попавши в матню. В війську пішла знову поголоска, що король утік з війська, і все готове було тікати куди видко, як під Пилявцями. Король мусів обіздити військо вночі, осьвічений факелями (смолоскипами), аби всі бачили, що він не втік, і так трохи заспокоїв своїх. Але вийти ціло таки не було надії. Рішили поспробувати відвести хана від Хмельницького, написали до нього лист. І се удало ся! Хан сказав, що відстане від козаків, коли король заплатить йому гроші за всі роки і дозволить Татарам набрати собі людей в неволю на Україні і в польських землях; а Хмельницькому король аби дав, чого він схоче. Король пристав на се. Тоді хан почав намовляти Хмельницького, аби сказав королеви, чого хоче від Поляків, і на тім помирился. Хмельницький почав хана відмовляти, нагадував йому присягу його союзу; але хан не слухав і наставляв на Хмельницького, аби мирив ся. Мусів тепер Хмельницький пожалувати, що не воював Поляків торік, як мав їх у руках, а тепер хан ним командував. Мусів мирити ся, бо инакше-б хан перекинув ся до Поляків.

Спинив Хмельницький битву, почав переговори.

Стало на тім, що військо козацького буде 40 тисяч, в воеводствах київським, браславським і чернігівським*). В сі воеводства, де мешкатимуть козаки і стояти-ме військо козацьке, військо польське не має входити; не мають теж входити туди Жиди і єзуїти. Всі урядники в тих воеводствах мають бути з Українців православних. Унія

*) По теперішньому губернії: чернігівська, полтавська, київська і сусідні часті подільської і волинської.

буде скасована. Митрополитови православному дано місце в сенаті між владиками католицькими польськими. В усім іншим зістануть ся давні порядки. Таку згоду підписано в перших дня серпня 1649 р.

Було се дуже багато, як порівнати з тим, чого хотів Хмельницький, подіймаючи повстане. Але як порівнати з тим, для чого він не схотів з комісарями годити ся і наново зачав війну — се було дуже мало. Хмельницький почав наново воювати, бо хотів Україну зовсім від Поляків визволити, зробити її вільною, свобідною. А тимчасом мусів годити ся на те, аби знову на Україну вертали ся польські пани, і всі, хто не попав між ті 40 тисяч козаків, мали бути знову панськими кріпаками, робити на них по давньому. Сорок тисяч козаків, та деякі права для православної віри, для православних духовних і панів — а для українського селянства майже нічого або таки й зовсім нічого!

Сумно вертало ся козацьке військо з походу, і з жалем стрічали його на Україні. За той час, коли козаки воювали з Поляками, військо литовське пустишило Україну; козакам дуже трівожно було за свої сімі, але все тримали ся, слухали ся гетьмана, щоб з Поляками покінчити. А от як покінчили! А Татарва розкинула ся по Україні, забираючи безборонних людей в неволю за королівським дозволем.

Люди не знали, що Хмельницький не волею замирив ся, і що не його воля була в тім, що орда людей брала. Нарікали на Хмельницького, проклинали його, що позволив орді людей забирати:

Бодай тебе, Хмельниченьку, перва куля не минула,
Що велів орді брати дівки й молодичі!

Оповідали на нього навіть, що він умисно людей обезпечував своїми листами, аби Татар не бояли ся, з міст виходили, а тоді Татари з засідок випадали й людей у неволю забирали.

Як то було Хмельницькому чути!...

А тут пани польські, покладаючи ся на згоду, почали вертати ся на Україну, або присилали своїх управителів. Хмельницький знав, який жаль між людьми підніметь ся, як пани схочуть старі порядки заводити. Тому відтягав се, скільки міг: казав, що шляхті не можна вертати ся, поки сойм не затвердить зборівської умови. Але потім, як сойм затвердив, таки мусів пускати шляхту, мусів списувати реестр козацький. Списував теж так, що в військо козацьке може три рази стільки вийшло ніж скільки мало бути: записував цілі сімі, до кожного козака додавав двох помічників, та осібні ще козацькі охочо-комонні полки позаводив. Але що! хоч би й сто тисяч в козаки завів — що то значило для України? Таки більше людей мусіло вертати ся в кріпацтво. Мусів сам наказувати людям, аби панів слухали ся, назад їх приймали. Мусів сам карати за непослух. А людям через те до Хмельницького серце відпадало; не всі розуміли, що він то не з власної волі робить — та й хоч би не з власної волі, то чи людям було лекше? Богато кидало свої хати й рілю, та переходило за границю московську, в Слобідщину (теперішну харківську, курську та воронізьку губернію), щоб здихати ся Поляків, і там осідали ся на віки. Так заселили ся тамошні українські осади.

Бачив се все Хмельницький і міркував, що не обійдеть ся без нової війни з Польщею. Як буде пильнувати трактату та згоди з Поляками, то сам зійде на польського слугу, а нарід український від нього відвернеть ся. Та й сам він не того-ж хотів.

Почав помалу збирати ся до нової війни, щоб Польщі збути ся. Шукав собі помочи за границею. Знову хана намовляв на Польщу, а крім того заходив ся у турецького султана, що під своєю рукою мав хана яко васалю (підручного) свого: хотів Хмельницький, щоб султан наказав ханови помагати Хмельницькому. Також Московщину силував ся привести до війни з Польщею. Московщи-

на передтим дуже сильно терпіла від Польщі, і та забрала від Москви пограничні землі; бояри московські і хотілиб зачати війну, щоб вернути втрачене, і бояли ся. Довго вагали ся, слухаючи намов Хмельницького, поки нарешті рішили ся.

Сина свого Тимоша Хмельницький хотів оженити з донькою волоського господаря Василя Лупула, сподівав ся з того мати поміч з Волощини, а може й думав з часом побачити сина господарем молдавським. Лупул згодив ся на се радо, а потім став крутити: відмовляв його другий зять, пан литовський Радивил, великий ворог козаків. Хмельницький, розгнівавши ся, зовсім несподівано, в осени 1650 р. напав на Волощину і наробив тут страшної руїни. Як стара дума се оповідає:

Із низу Дніпра тихий вітер віє, повіває,
Війско козацькеє в похід виступає!
Тільки Бог съвятий знає,
Що Хмельницький думає гадає,
Об тім не знали ні сотники,
Ні атамани куріннії, ні полковники...
Як до Дністра прибували,
Через три перевози переправу мали.
Сам Хмельницький наперед всіх рушав,
До Хотина прибував, до Василя молдавського листи посилав:
„Ей Василю молдавський, господарю волоський!
Чи будеш зо мною бить ся, чи мирить ся?
Чи городи свої волоськії уступати,
Чи червінцями полумиски сповняти?“
Тодіж Василій молдавський господар волоський
Листи читає, назад відсилає,
А в листах приписує:
„Пане гетьмане Хмельницький,
Батьку Зінов Богдане чигринський!
Не буду я з тобою ні бить ся, ні мирить ся,
Ні городів тобі свої хволоських уступати,
Ні червінцями полумисків сповняти!
Не лучше-б тобі покорити ся меньшому,
Нежели мині тобі старшому?“
Оттодіж то Хмельницький як сії слова дочував,
Так він сам на доброго коня сідав,
До города Сороки поїзджав,
На город Сороку поглядав, іще стиха словами промовляв:
„Ей городе, городе Сороко!

Ще ти моїм дітям козакам незаполюха —
Буду я тебе дїставати,
Буду я з тебе великії скарби мати,
Свою голоту наповняти,
По битому талюру на місяць жалуваня давати!"
Оттоді то Хмельницький як похвалився,
Так гаразд добре й учинив:
Город Сороку у неділю рано знад обїдде взяв,
На ринку обїд пообїдав,
К полудній годинї до города Сучави припав,
Город Сучаву огнем запалив і мечем ісплїндровав.
Тодї Ляхи із города із Сучави утікали,
Василю молдавському знати давали.
То Василій молдавський до Яс прибуває,
Словами промовляє:
„Ой ви Яси мої, Яси, були есте дуже красні,
Та вже не будете такі, як прийдуть козаки".
То пан Хмельницький добре учинив:
Польщу засмутив,
Волощину побїдив, гетьманщину звеселив.
В той час була честь, слава, війсковая справа!
Сама себе на сьміх не давала,
Неприятеля під ноги топтала.

Лупул мусів заплатити Хмельницькому великі гроші, аби уступив ся з Волощини з своїм війском, і на Рїздво обїцяв віддати доньку свою за Тимоша Хмельниченка.

ІХ.

Бїлоцерківська угода і трета війна.

Ой чого ти почорніло, зелене поле?
Почорніло я від крови за вільную волю.
Круг містечка Берестечка на чотирі милї
Мене славні Запорожці трупом своїм вкрили.

Помітивши, що Хмельницький накладає з ріжними державами, Поляки вже з зими 1650 р. почали й собі готувити ся до війни. Перший зачепив ся з козаками Калїновский, недавно викуплений з татарської неволї. Полковник браславський Данило Нечай, славний козак, забрав до свого полку сусїдні округи подільського воеводства; Калїновский казав йому уступити ся. Нечай не по-

слухав. Каліновський несподівано напав на нього і погромив у місті Красному. Сам Нечай положив там голову. Осмілившись тим, Каліновський пішов на Винницю, на іншого славного полковника, Івана Богуну. Але Богун засів у Винниці і замучив Каліновського підїздами. А тимчасом надтягли полки від Хмельницького і погромили польського гетьмана під Винницею ще красше ніж колись під Корсунем: Хмельницького козаки ударили зпереду, а Богун з Винниці вдарив ззаду; Поляки перелякалися так, що не тямали себе й кинулися тікати, покинувши все. Розгубили все чисто, тікаючи до Бару, і трохи не пропали від морозу до решти (було то з початком марта). Каліновський з своїми недобитками утік до короля, що стояв в Холмщині, збираючи в похід шляхту. Був тепер Хмельницькому добрий час вдарити на Поляків, поки не зібралися ті шляхотські полки. Але він утратив час, бо конче хотів дочекатися хана. Змусив хана через турецького султана йти йому в поміч, та як кажуть, силованим конем не далеко зайдеш. Хан сердився, що Хмельницький його через султана змушує силоміць. Довго збирався, аж літом Хмельницький діждався його, та на свою голову. Була се хиба у Хмельницького, що він десь собі все на стороні помочи дуже шукав, а менше пильнував мати силу у себе дома, в своїм народі.

Рушив з ханом. Польське військо тимчасом перейшло на Волинь, під Берестечко (недалеко Володимира); досить його вже за той час назбиралося, бо Хмельницький з ханом надтягнув аж в початках липня. Але з початку козакам велося досить добре. Козаки закраліся вночі в польський табор; багато покололи сонних, поки піднялася тривога. Та все зіпсувала зрада хана. В горячій битві Татари раптом кинули все і побігли. Хмельницький поїхав до хана, аби довідатися, що сталося. Хан толкувався різними причинами, але

другого дня з цілою ордою покинувши табор, пустив ся геть від Берестечка. Хмельницький з козаками кинув ся за ними, щоб його затримати; пригадував присягу, докоряв. Хан казав, що він не тікає, а тільки хоче спинити Татар, що почали самовільно тікати. Але Хмельницького від себе не пускав; Виговського, писаря військового, що з козацького табору приїхав, довідати ся, що дієть ся з Хмельницьким, хан теж затримав. Тимчасом у війську козацьким наступила тривога — не знали, що стало ся з Хмельницьким; до того бояли ся, що Татари тепер пустять ся на Україну й почнуть знову ясир брати. З полковників ніхто без Хмельницького не хотів взяти команду на себе, бо знали, що Хмельницький сього не любить, і бояли ся його гніву. Потім казали, що полковник Гладкий за се головою заплатив, що кілька день без Хмельницького командував. Зачали переговори з Поляками, але ті зажадали, щоб козаки видали їм гармати і старшину; на се козаки не пристали. Але багато їх тікало з табору, а знайшли ся й такі, що передавали ся до Поляків. Поляки почали добувати козацький табор, приступами і гарматною стрільбою; козаки тримали ся кілька днів, потім рішили потиху відступити, й почали робити гати на болотистій річці, що була ззаду за ними.

Поляків забавляли битвою, а тимчасом гатили болото, чим мали — возами, шатрами, кожухами, і так зробили гати, й зачали переходити. Поляки поставили були заставу на другім боці; але той полк, побачивши козаків, налякав ся і вступив ся. Все йшло добре; командував Богун, і мабуть добре вивів би військо. Але в таборі почав ся переполох: хтось пустив чутку, що старшина вся втікла і полишила військо на заріз. Без тямки кинули ся люди на гати, почали товпити ся, одні других скидали в болото. Даремно Богун приїхав умисно з другого берега, щоб заспокоїти — що нікого не лишать, всі перейдуть, тільки треба порядку. Люди не слухали, робили замішане. Поляки, помітив-

ши се, ударили на табор. Тут почала ся вже без-
тямна втікачка — кидали все і тікали. Богато при-
тім народу побито — „мабуть не було такого, що
не вбив би козака”, пише один Поляк. Забрали
чимало здобичи — „хоч і не так, як козаки під
Пилявцями, бо козаки не уживали срібної посуду
і не їздили в каритах”, завважує він же. Декотрі
козаки притім боронили ся сміливо до упаду, але
не помагала хоробрість, як розбив ся порядок.
Той же Поляк оповідає наприклад, що відділ ко-
зацький, душ двіста або триста, заложив ся на
острові серед болота і боронив ся; Потоцький, ба-
чучи їх відвагу, обіцяв помилувати, нехай підда-
ють ся, але вони не схотіли. Викинули гроші з га-
манців у воду, на знак, що будуть боронити ся на
смерть, і били ся до кінця. Коли польське військо
наступило і зігнало їх з острова, вони далі в боло-
ті боронили ся одинцем. Один добив ся до човна
і відти відбивав ся косою кілька годин. Сам ко-
роль „з радостію” придивляв ся сьому. Стріляли
в него, але не могли трафити. Нарешті один Поляк
теж з косою, розібравши ся, пійшов на козака і
вдарив його косою, а потім прибав списом.

Аж тепер Потоцький помстив ся на козаках. По-
сунув далі на Україну, а з Литви гетьман Радивил.
Козаки одначе боронили ся до упаду, і військо
польське помалу тільки поступало наперед. Не
тільки чоловіки, а й жінки били ся, і Поляки теж
не жалували не тільки чоловіків, а й жінок та ді-
тий. Хмельницький, вирвавши ся від хана, збирав
війско під Корсунем і знов кликав хана в поміч.
Одначе козаччина не була охоча до війни по не-
давнім замішаню й погромі. Хмельницький вислав
до Потоцького лист, згоду укладати. Воевода Ки-
сіль знов був посередником. Потоцький побачив,
як завзято боронить ся людність, як трудно йде
війна, і теж був не від згоди. Тимбільше, що най-
завзятішого ворога козаччини не стало: Ярема
Вишневецкий вмер у поході від різачки.

Наконець під Білою Церквою в середині вересня 1651 р. договорилися відновити згоду. Хмельницький хотів, аби була наново зборівська угода. Потоцький не годився, і значно пообрізував ті права, які дано було тоді. Козацького війська тепер мало бути тільки 20 тисяч, і козаки могли мешкати тільки по королівщинах київського воєводства. Шляхта польська може зараз вертати ся на Україну, тільки податків не збирати-ме, доки реєстру не спишуть; Жиди також можуть скрізь жити і оренди тримати. Орду Хмельницький має відправити і більше з чужими державами зносин не вести.

На Україні дуже нарікали на сю угоду і на Хмельницького, що довів до того Україну. Як в думі говорить ся:

Ей чи гаразд, чи добре наш гетьман Хмельницький учинив,
Що з Ляхами із мостивими панамі у Білій Церкві замирив?
Та велів Ляхам мостивим панам
По козаках, по мужиках стацію стояти,
Та не велів великої стації вимишляти.
То щез то Ляхи мостивії пани по козаках і по мужиках
[поставали
Та великую стацію вимишляли...

В ріжних місцях підіймали ся навіть бунти проти Хмельницького. Люди не хотіли приймати панів, не хотіли терпіти насильств і здирств польського війська, що розкватировано на Україні. Сила народу тікало на Слобідщину. Хмельницький потішав людий, що то не довго терпіти, на весну буде знову війна. Як у тій же думі:

Тодіж то стали козаки у радї як малії діти,
Від своїх рук писали, до гетьмана Хмельницького посилали,
А в листах прописували:
„Пане гетьмане Хмельницький
Батьку Зинов наш чигиринський!
За що ти на нас такий гнів положив,
Нащо ти на нас такий ясир наслав?”
Тодіж то Хмельницький листа читає,
Стиха словами промовляє:
„Ей козаки, діти, друзі, небожата!

Погодіте ви трохи, мало, небогато,
Як від сьвятої Покрови до сьвятого трехдньовного Воскресення,
Як дасть Бог, що прийде весна красна —
Буде наша вся голота рясна!...”

На весну (1652) Хмельницький справді закликав до себе орду. Він виряджав тоді сина Тимоша на Волощину на весіле. На дорозі, на Поділю, стояв з війском Каліновский, і Хмельницький догадувався, що він Тимоша з війском не перепустить, бо Полякам того весіля не хотіло ся. Тому пійшов назірці за сином. І справді Каліновский заступив дорогу Тимошеви: сподівав ся зі всім війском його знищити, а не знав, що Хмельницький з усею силою за ним іде. Напав Каліновский під Батогом, коло Ладижина, і наскочив на військо старого Хмельницького. Поляки кинули ся тікати назад. Самого Каліновского вбито, відтяли йому голову і післали Хмельницькому. Польське військо погромлено так, що ледви яка сотчина з великих тисячів лишила ся. Відплатили козаки за Берестечко.

Тиміш пройшов на Волощину, у Яси, й справив своє весіле. А з Поляками тим чином почала ся нова, останна вже війна. Було се літом 1652 р.

Війна отся потягла ся довго і марудно. І з польської і з української сторони те войоване безко-нечне потомило людей, понищило все військо, скарб і край. Воювали від нехочу, тому що не вміли так погодити ся, щоб жити у згоді — не бачили виходу иншого крім війни, і воювали ся хижо, нелюдсько, нищачи, побиваючи супротивника без милосердя.

На весну (1653) Тимошевого тестя Лупула скинув з господарства його міністер (льоготет), піднявши повстане. Тиміш пійшов ратувати тестя. Не на добро йому вийшла ся женячка — наложив він головою за свого тестя в Волощині. Поляки помагали новому господареві, що скинув Лупула; польське і волоське військо обложило Тимоша в Сучаві, а инше польське військо стало на Поділю, щоб не пустити Хмельницького, колиб пійшов си-

на ратувати. Хмельницькому не легко було зібрати військо, бо старшина була невдоволена, що він при своїх злиднях мішає Україну в ту волоську справу. Потім Хмельницький ще довгенько чекав хана. Аж під осінь пійшов з ханом на Волощину. Але було вже запізно: на дорозі стрів труну, везли Тимоша до батька; з гармати влучили його підчас облоги, і смерть прийшла з тої рани.

Польське військо виступило проти Хмельницького. Довго стояли вони одні проти других. Нарешті Поляки знову перетягли хана на свою сторону. Але Хмельницький уже сим не журился; він уже мав проти Польщі інших союзників: саме прийшла вість, що Москва приймає Україну під царську руку і починає воювати ся з Польщею.

Х.

Угода з Москвою.

Стоїть в селі Суботові на горі високий
Домовина України широка, глибока.
Отто церква Богданова: там то він молив ся,
Щоб Москаль добром і лихом з козаком ділив ся...

Москва довго вагала ся: бояла ся війни з Польщею, але розуміла також, що як би Польща взяла гору над козаччиною, то зараз би Хмельницького на Москву напустила. Не раз Поляки напустили козаків на Москву і тим добре давали ся їй в знаки; і сим разом на щось таке заносило ся. І кінець кінцем Москва рішила виступити проти Польщі; вже на початку 1652 р. справа ся була порішена в царській думі. Але мішати ся в сю справу Москва хотіла не инакше як тільки так, щоб Україна піддала ся під царську руку, верховну власть царя над собою признала. Хмельницький годив ся на се, бо йому хотіло ся всякою ціною втягнути Москву в війну з Польщею; на все згоджував ся, просив тільки присилати як найскорше військо на Україну, на Поляків. І от в осе-

орданъ мети зъ Іємаквѣвою, ш
Вашого Царюгъ Билтва Запорозш.

Підпис Б. Хмельницького на листі до царя („Богданъ Хмельницький гетьманъ з войскомъ вашого царського величества запорозкимъ”). Розмір трохи зменшений.

ни, коли Хмельницький стояв на Поділю, дістав він вістку, що вже ідуть послі до нього з Москви: цар обіцяє прислати військо на весну і посилає великих послів, щоб прийняти присягу від Хмельницького і від Українців. Хмельницький наказав посольству їхати до Переяслава, і сам поїхав туди.

Під новий рік приїхали московські послі — був то боярин Бутурлін, окольничий Олферев і думний дяк Лопухін*), з великим двором. Вони везли царську грамоту Хмельницькому і клейноти. Стріли їх полковник переяславський Тетеря і протопоп. На Водохрещі приїхав Хмельницький з старшиною, і Бутурлін сповістив його, що треба скликати раду, щоб на ній передати царську грамоту. Дня 8. січня 1654 р. була рада; військо рішило вйти в угоду з московською державою і прийняти зверхність московського царя. Потім прочитано царську грамоту — в ній цар обіцяв Україну в ласці тримати і від ворогів охороняти. Посли покликали йти тепер до церкви складати присягу. Але в церкві Хмельницький сказав послам царським наперед присягти і мені царським, що

*) Боярин — найвисший чин в тодішній Москві, потім окольничий, потім думні дворяни і дяки.

цар Україну не видасть польському королеви, буде її боронити і вільности й права українські буде в цілости тримати. Бо в Польщі король перед тим як йому присягали на вірність, складав перше таку присягу. Та бояри сказали, що Московщина не Польща, московський цар підданим не присягає, бо він самодержець; але нехай не боять ся — цар їх не видасть і всі вільности і права оборонить і помножить.

Ся несподіванка дуже здивувала гетьмана і старшину. Не знали, що робити. Вийшли з церкви і радили ся на подвір'ю Тетері. Міркували — таки не можна без царської присяги. Післали до Бутурліна знову, аби таки присягнув, бо військо буде сумнівати ся і не схоче цареві присягати, як Бутурлін не присягне. Але послі московські стояли на своїм, що присягати не можуть. Довго так перемоворювали ся. Нарешті Хмельницький з старшиною, побоявши ся, щоб уся справа не розбила ся через ту присягу, — аби московської помочи не стратити, сказали, що вже присягнуть так, а потім пішлють до царя, щоб він видав їм грамоту і там пообіцяв Українцям, що вони хочуть. І присягли. По тім послі передали Хмельницькому клейноти і дари: дорогоцінну булаву, хоругву, дорогий золототканий кафтан, шапку і соболині міхи (їх московське правительство тоді давало як гроші, бо само збирало ними податки з народів сибірських).

Потім послі почали приводити до присяги козаків і нарід український, по городах і селах. А Хмельницький з старшиною став виряджати послів до царя і виробляти їм наказ, чого мають просити для війська і для України. Поїхав військовий судія Богданович і полковник Тетеря з великим двором. До Москви приїхали в перших днях марта. Цар прийняв їх з великою честью. Послі передали йому грамоту Хмельницького, гетьман в ній висловляв утіху, що Україна прийшла в союз з

Московщиною і під зверхність московського царя; просив, аби цар потвердив права і вільности українського народу — як царські послі обіцяли, що дасть їм права більші ніж мали за князів давних і за королів польських. Потім українські послі виложили перед боярами, чого хоче гетьман і військо Запорозьке. На підставі того уложено було так звані „статї Богдана Хмельницького”, що потім ціле столїте брали ся за підставу українського життя: які зміни потім не виходили, як не відміняли ся відносини до Москви, то все покликували ся на ті „статї Богдана Хмельницького”, що по ним має все бути, і по ним нібито все ведеть ся.

„Статї”, котрі важнійші, були такі:

Права і вільности всякого стану людей потверджують ся.

Всякі виборні уряди і суди мають свобідно відправляти ся, і ніхто до них не може мішати ся.

Гетьмана вибирає військо свобідно.

Війска козацького має бути 60 тисяч.

Гетьман має право вести зносини з іншими державами.

Не все одначе тут було, чого собі військо козацьке і люди українські бажали. Українці хотїли, аби московське правительство зовсім не мішало ся в українські порядки, в управу й жите; щоб на Україні не було ніяких московських начальників, а тільки самі українські, вибрані самими людьми; щоб церковні порядки ні в чім не зміняли ся, і церква українська зіставала ся, по давньому, під зверхністю патріярха царгородського, а від московського патріярха була не залежна.

Се все було не в лад московським боярам; на деякі справи зовсім не дано ніякого рішеня, — так тимчасом полишено, як було, але нічим не забезпечено від змін на будуче; а в дечім і відмовлено. Через те пізнійше Українці і Москва кожде

в свій бік тягнуло: Українці хотіли розширити і доповнити ті „статі Богдана Хмельницького” новими правами і постановами, щоб московське начальство не мішало ся до українського життя. Московське-ж правительство навпаки хотіло підвести Україну під московські порядки, обсадити українські города московськими воеводами, духовенство українське підвести під владу московського патріарха. З того потім вийшли великі свари і війни.

То виявило ся згодом, але дещо зараз по переяславській присязі почало виходити таке, що Українцям не подобало ся. Хмельницький з тим заходив ся коло Москви, щоб відти як найскорше воєнну поміч дістати на Поляків. Замість того зараз по присязі переяславській прийшли воеводи московські в Київ, а з ними дві з половиною тисячі московських стрільців. Вони заходили ся ставити собі кріпость в Києві, для неї вибрали собі місце коло Софійського собору, на митрополічних ґрунтах. Митрополит не хотів давати того ґрунту, але воеводи йому веліли дати, бо инакше силоміць візьмуть. Митрополит хотів боронити ся, але потім побачив, що таки не устоїть ся. Поставили кріпость, поставили в ній своє військо, і тримали в своїх руках цілий Київ, казали собі приносити ключі від міських воріт, від себе вислали людей провідувати про ворогів.

Таким чином уже зараз побіч гетьмана і полковників козачих зявили ся інші хазяї на Україні, що пильнували і самого гетьмана і всю людиність українську. І таких воеводів бояри хотіли прислати й до інших значнійших українських міст.

Митрополит не дуже хотів присягати цареві, і своїх слуг до присяги ставити, бо під його рукою зіставали ся православні в тих землях українських і білоруських, що лишили ся під Польщею: він бояв ся, щоб з того не було тим православним якого клопоту від польського правительства. Але воеводи веліли його слугам присягнути. А далі по-

чали намовляти, щоби признав власть московського патріярха над собою.

Все се не подобало ся на Україні, і деякі побоявали ся, щоби з того не вийшло якої біді. А деякі полковники, як от Іван Богун, і зовсім не схотіли присягати московському цареві.

XI.

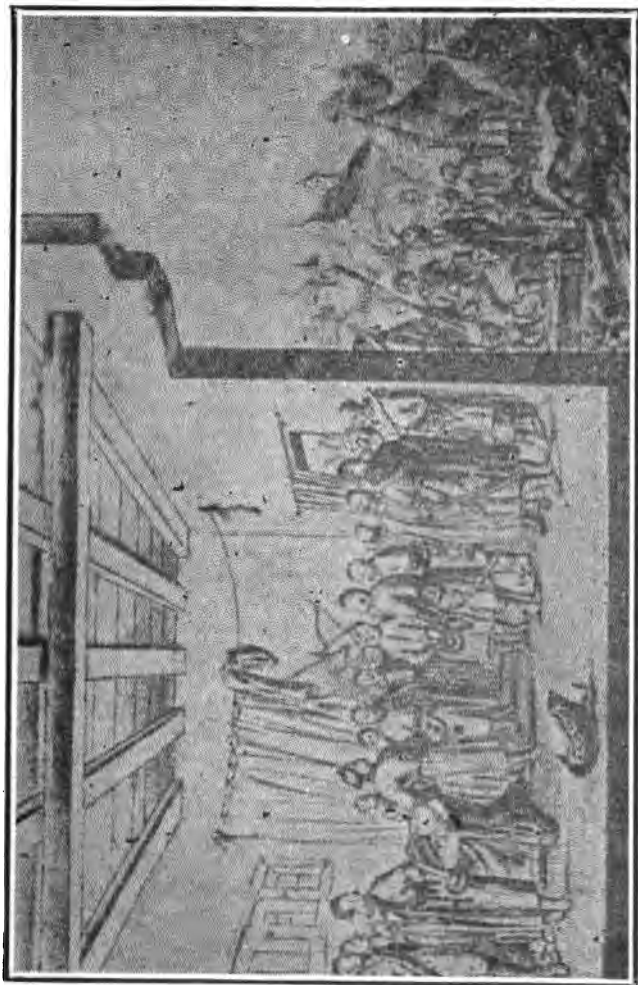
Між Москвою і Швецією.

Ой біда чайці, чайці небозі,
Що вивела діток при битій дорозі...

Приймаючи Хмельницького під свою руку, цар zarazом порішив воювати з Польщею, щоби вернути собі землі, передтим забрані Поляками. Зараз на весну пійшло московське військо на Білорусь, а за ним вибирав ся в похід сам цар, і Хмельницького просив вислати козацьке військо в поміч московському. Гетьман післав 20 тисяч козаків під начальством свояка свого наказного гетьмана (намісника свого) Василя Золотаренка і молодого та відважного полковника чернігівського Подобайла. Війску московському дуже щастило, одно місто по другім піддавало ся Москві, козаки помагали Москві, а притім забрали й під свою руку чималий шмат землі при границі українській і зробили ще один козацький полк.

На Україні цар хотів з козаками теж Поляків воювати і прислав свого боярина з війском; але Хмельницький не захотів з ним іти і ріжними річами вимовляв ся від походу на Польщу. Як передтим рвав ся з Москвою Поляків воювати, так тепер стратив охоту до московської спілки, як московський воєвода засів йому в Києві та почав на Україні рядити, як сам собі хазяїн, не питаючи ся ні війська козацького, ні гетьмана, а слухаючи тільки наказів з Москви.

Прочувши щось таке, король польський почав засилати своїх післанців і до Хмельницького, і до

Хмельницький посилає Подобайла на білу Русь (малюнок з того часу).

ріжних полковників, як от до Богуну — зачуваючи, що він не хотів Москві присягати. Але ні Хмельницький, ні старшина не хотіли ні за що вертати ся під Польщу — раді були, що спекали ся польського панованя.

Пробував король і воювати їх, але чекав з великим походом, поки прийде хан. Хан теж не злюбив дуже, що Хмельницький з Москвою звязав ся й обіцяв Полякам помагати з козаками воювати. Але він аж зимою вибрав ся Полякам в поміч і Потоцкий пійшов тоді на Україну з великим війском. Перше приняло на себе сю польську біду місто Буша на Поділю. Там засіло кілька тисяч козаків з тої околиці, не хотіли піддавати ся і боронили ся до останного. Коли Поляки відвели воду, що охороняла місто, і пійшли приступом, люди в місті боронили ся, поки було можна, а потім почали одні других забивати, щоб не впасти в руки Поляків. Про жінку сотника, убитого в тій битві, оповідають, що вона сіла на бочку з порохом і підпалила себе: не хотіла пережити чоловіка і піддавати ся ворогам. Так завзято боронили ся люди й по інших містах, а польське військо немилосердно побивало тих, що діставали ся йому в руки, і тим тільки додавало завзятя: люди боронили ся до упадку, а не піддавали ся ворогам, бо знали, що чекає їх однакова смерть і наруга. Хмельницький з козацьким і московським війском пійшов на зустріч і стрів Поляків і Татар під Охматовом, коло Білої Церкви. Поляки з Татарами ударили були дуже сильно, розірвали табор козацький, і московські вояки полякали ся й хотіли тікати. Але наспів в рішучу хвилю Богун, напав з тилу на Поляків, і дав можливість Хмельницькому поправити своє військо. Оружною рукою пройшов він назад до Білої Церкви, і польське військо з великими стратами мусіло вертати ся. Не помогла Полякам і татарська поміч; Татари сказали Полякам, що як вони не можуть спромогти ся на ліпше військо, то орда їм не буде помагати, і справді покинула їх,

побачивши, що не можуть вони нічого доказати. Король, попідкиши ся на сім поході, знову вислав свої листи на Україну, намовляючи, щоб вертали ся назад під Польшу; обіцяв від сойму добути, щоб селян українських увільнено від панщини, а зіставлено при самих легеньких чиншах, позволено їм гнати горівку і варити пиво і ним шинкувати, а козакам дано права шляхотські. Але і на сі обіцянки люди не лакомили ся і нізащо не хотіли вертати в польську неволю.

Та не хотіли і боярського панованя, і так Хмельницький знову почав розкидати розумом, шукати нових союзів. Поновив зносини з султаном турецьким, обіцяв признавати султана своїм зверхником, аби той помагав йому на всіх ворогів і ханови наказав козакам помагати. З угорським князем Ракочієм на Польшу змовляв ся. А найважніше було, що з шведським королем прийшов до великої приязни. В Швеції настав новий король, Карло X, і той задумав і собі скористувати ся тодішними тяжкими для Польщі часами, та загорнути собі землі польські і литовські коло Балтійського моря. На літо 1655 р. він задумав воювати Польшу і бажав помочи від Хмельницького. Хмельницький вже давнійше мав зносини з Шведами, а тепер прийшло до близкого союзу. Швеція була Україні наручна, бо вона була далеко, до українських земель ніяких намірів не мала, щоб їх загорнути, а здавна була ворожа і з Польщею і з Московщиною, спорила ся і воювала ся з ними за ті північні землі коло моря. У Шведів можна було пошукати помочи хоч проти Польщі хоч проти Москви, як би та притисла. І шведський король заохочував Хмельницького, щоб покинув Москву, бо „Москвитяни не стерплять вільного народу”, і ранійше чи пізнійше покасують вільности українські, поневолять і заведуть на Україні тяжкі, невільничі порядки московські. Так лякав Українців шведський король, та присягав давати їм поміч

і оборону і проти Москви і Польщі обіцявав, що pomoже Україні стати осібною державою і всі українські землі, які вони схочуть собі забрати, їм лишить. Се дуже подобало ся Хмельницькому, і він обіцяв помагати Швеції на всіх її ворогів, навіть на Москву, як би дійшло у Шведів до війни з Москвою; тільки просив шведського короля яко мога не доводити до війни з Москвою, бо таки не хотів би острого розриву з нею.

Літом 1655 р: король шведський почав воювати польські землі. Він просив і Хмельницького, щоб ударив на Польщу, і Хмельницький вибрав ся походом на Галичину і дальше на Польщу. Але з ним пійшов знову царський воевода Бутурлін, і се знову відібрало Хмельницькому охоту до війни, бо царський воевода все зараз хотів брати під царську руку. Тому хоч погромили Потоцького під Городком, і мали в руках Галичину, то Хмельницький таки порішив вертати ся. Зі Львова знову взяв окуп і не схотів здобувати міста, а Виговський, довірений Хмельницького писар військовий, умисно остерігав міщан, щоб не зносили ся з Бутурліном і не піддавали ся на царське імя. І шведському королеви Хмельницький писав се, що царські воеводи хотіли забирати українські міста на царське імя і ставити там московських воевод з залогами, а він сього не хотів, і через се перервав похід.

Тоді здавало ся, що вже Польщі зовсім кінець. Московські війська держали в своїх руках трохи не цілу Литву. Шведам піддала ся Великопольща (північна частина Польщі) і вони заходили ся коло інших польських земель; багато Поляків піддавало ся шведському королеви, а з полудня крім Хмельницького підіймав ся ще угорський князь Ракочій, та змовляв ся з Хмельницьким, щоб забрати й поділити між собою полудневі польські землі.

Король польський знов прислав своїх послів до Хмельницького підчас його походу на Гали-

чину, намовляючи його, щоби приставав знову до Польщі. Один з того посольства оповідає, що Хмельницький розказав їм на се славно байку свою про того господаря, що мав у хаті домашнього вужа. Вуж стеріг його хазяйство від всього злого, і господар жив в достатках, а за те дбав про вужа і ставив йому їжу. Але один раз вуж хотів напитися молока з миски, з котрої їв долі синок господаря: хлопчик ударив вужа ложкою по голові, вуж розсердився і вкусив хлопчика. Хлопчик закричав, прибіг господар і в запалі вдарив вужа і відрубав йому хвіст. Хлопчик умер, а вуж розсердившись, перестав помагати господареві, і пійшло його хазяйство все прахом. Став радити ся, що йому робити, і порадили йому помирити ся з вужем. Поставив господар вужеви молока і вуж молоко випив, але таки втік потім до нори. Став його господар намовляти, аби забув злість та став йому знов приятелем. Але вуж сказав йому: приятелями вже нам не бути! Як ти побачиш мене, візьме тебе гнів за сина; а як я тебе бачу, пригадую свій відрубаний хвіст; красше нам розійти ся і жити собі кожному осібно. Так і Україна з Польщею. Колись добре було Польщі з козаками, бо ті обороняли її від усякої біди, а за се не боронено їм жити ся по далеких кутах, на Україні, куди не сягали руки „синів коронних”, панів польських. Та потім Поляки стали козаків тиснути, а козаччина почала Польщу кусати. Тепер їм уже не жити разом, бо між ними лягли гіркі спомини заподіяних кривд, крови, і всяких обид. Нехай Польща відречеть ся України, дасть їй спокій, а козаки будуть їй помічні на ворогів. А з часом загоять ся ті болячки, розвіють ся ті прикрі спомини і настане колись між ними приязнь.

Поляки не послухали сеї мудрої ради і не переставали тягнути Українців живосилом назад під Польщу; тойсамий посол, що привіз ласкаві листи до Хмельницького, віз разом і листи до ха-

на: король кликав його воювати козаків. І Хмельницький знав, що даремно робити з Польщею згоду, бо на те, щоб випустити Україну з своєї влади, Поляки не пристануть. А Україна, закоштувавши свободного життя, не хотіла нічийого панованя, хотіла жити на власній волі, сама собою правити. І Хмельницький з старшиною думали над тим, щоб зібрати всі українські землі в одну державу українську під протекцією Швеції, Московщини, а може й Туреччини, під протекцією котрої стояв кн. Ракочій. З Ракочієм і Швецією укладав Хмельницький в 1656 р. тісний союз против всіх ворогів і хотів ділити з ними Польщу. З Москвою не хотів розриву, — хотів тільки, щоб вона не мішала ся в українські справи. Та й нарід український, утомивши ся довгою війною з Польщею, не хотів війни на два боки: і з Польщею, а до того ще і з Москвою; і Хмельницький се знав. Сподівав ся, що як Україна стане сильною, буде мати за собою інших союзників, тоді і Москва не буде мішати ся в її хатні справи — можна буде добре жити під царською рукою.

Тимчасом в 1656 р. так почало заострювати ся, що треба було вибирати між Москвою і Швецією — або з тим або з сим. Бо Польща, попавши в біду, почала сварити Москву з Швецією, і розсварила. Московського царя Поляки почали манити, що виберуть королем собі після Яна Казимира, і так всі землі польські й литовські зеднали ся-б з Москвою, а от Шведи тимчасом собі Польщу загортають. Довели справді до того, що Москва з Польщею зробила перемире, а почала війну з Швецією, весною 1656 р. Тоді московське правительство почало наставати на Хмельницького, щоб він перестав воювати з Поляками, а йшов на Шведів. А шведський король намовляв Хмельницького всіми силами, щоб покинув Москву та поміг йому воювати її.

Хмельницькому се було дуже прикро; він ні за що не хотів розривати з Швецією, тим більше, що бояв ся, аби Москва, здавши ся на польські обіцянки, не схотіла Україну силоміць під Польщу назад віддати. А з Москви прибували послы за послами і гнівали старого гетьмана своїми жаданнями, щоб розірвав союз з Швецією, щоб робив у всім так, як хотіло ся московським боярам. Старий гетьман сердячи ся відказував, що Шведів не покине ніяк, бо у нього з Шведами приязнь давна, ще з того часу, як козаки ще не були під московською опікою, і Шведи люди правдиві, всяку приязнь і слово додёржують, а от цар хоче мирити ся з Польщею і козаків Полякам віддати.

Так оповідали мову гетьманську послы московські.

Особливо гнівало козаків, що до переговорів московських бояр з польськими послами не були допущені козацькі послы, вислані Хмельницьким до тих переговорів. Козаки підозрівали через се, що мабуть Поляки з боярами на Україну щось замишляють, коли від них таять ся. В осени 1656 р. була у Хмельницького рада старшинська, й Виговський, що пильнував московської ласки на будуче, оповідав воеводі Бутурлінови, що полковники дуже трівожили ся союзом Москви з Польщею, а гетьман „скричав як божевільний і несамовитий”:

— Вже, діти, не журить ся, я вже знаю що робити! треба відступити від царя, а пійдемо куди Бог звелить — не тільки у християнських володарів, а хоч і у бісурменських будемо шукати собі помочи”...

І журился дуже Хмельницький своєю старою головою, як йому порадити, щоб Україні запевнити ліпшу долю, не видати свого краю і народу на поталу нікому.

Чув уже, що не довго зіставало ся йому ряст топтати.

XII.

Зажурила ся Хмельницького сїдая голова,
Що при ньому нї сотників нї полковників нема:
Час приходить умирати,
Нїкому поради дати...

Десяте літо пролітало з часу, коли малий сотник чигринський пійшов проломом проти житя і людий добувати правди і волі собі і своєму війську славному Запорозькому — кинув зруйноване батьківське гніздо і пустив ся на бистру філю Дніпрову — або здобути, або дома не бути. Хвиля народного житя піднесла його високо-високо, як не підносила нікого. І десять літ він сильною рукою тримав свій човен на верхах тих страшних рвучих филь, що в млі ока готові були пожерти його і його рідних і близьких. Скільки разів приходило ся йому за той час заглядати смерти в очи, скільки разів приходило ся думати йому: „чи впливу? чи не переверне мене ся філя — фортуна воєнна зрадлива або хистка ласка народна?“ Скільки разів прийшло ся йому бути і на кони і під конем! Скільки разів підіймала ся на нього буря гніву козацького, невдоволення народного! Скільки разів пробували проти нього висунути якогось іншого охотника до булави, що постарав ся-б скинути з сїдла старого Хмеля!

І не тільки за себе, за свою голову приходило ся трівожити ся. З того часу як весь нарід український вложив у руки Богдана свої надії, жалі й страхи, назвав його своїм батьком, своїм Мойсеєм, освободителем богоданним — Хмельницький мусїв ще більше ніж собою журити ся долею свого народу, що положив на нього свою будучність, своє жите і смерть. І як тяжко було запевнити йому жите, розвій, щасте! Ніколи нї перед тим нї потім не підіймало ся навколо України такої політичної бурі. Польща, Московщина, Туреччина, Швеція, Крим простягали свої руки по українські землі, дивлячи ся на них як на свою здобич, бо не

сподівали ся, щоб український нарід спроміг ся на самостійне жите по стількох віках поневоленя. Крим, Волощина, Угорщина виступали то союзниками то ворогами. Венеція силкувала ся втягнути Хмельницького у спілку на Турка. Цісар німецький заходив ся мирити Україну з Польщею... І ся обстановка міняла ся раз-у-раз, наче у театрі — війни, союзи, помиренья, розриви. Політика зміняла ся так раптовно, що незвичайно тяжко було ради-

Юрась Хмельниченко.

ти в ній. А сама розбурхана маса народна, сі сотні тисяч козаків, ся маса селянства, що сподівала ся сповнити те, про що мріяла сама ще так неясно для себе самої! Як тяжко було тримати то все в руках, вести його за собою, стримувати від несподіваних, непоправних вибухів...

Саме особисте, домашнє жите Хмельницького з сих років повне було трагедій, про які тільки деякі глухі вістки до нас долітали. Оповідать, що він вернув собі назад ту стару коханку, що відбив

Йому був Чаплинський, оженив ся з нею, а потім за зраду казав її вбити, і знову потім, у третє оженив ся. Менший син згинув під панськими канчуками, старший під ворожими кулями. І зістав ся старому батькови сам Юрась, хоровитий і недотепний хлопець, з котрим не знати було що зробити.

Таке було се жите, бурхливе, тяжке, нестерпне... Близкі люди, що бачили Хмельницького грізним, веселим, пишним, — були сьвідками і того, як лютував він як ранений зьвір в гніві або безсилій злобі, як гризла його тривога і жаль. Часто запивав ся він сильно і довго, аби відогнати тяжкі думки, що його обсїдали, аби відірвати ся від того, що гнітило його невідступно. Сильна, залїзна натура зносила до часу се скажене жите, але не витримувала вже далі. Похід в Галичину літом 1656 р. був останнім походом старого гетьмана, потім він став все більше упадати на силах і здоровлю. В 1657 р. старий гетьман уже рідко вставав з ліжка, і тільки часами міг приймати сторонних людей у себе, а московському послови воеводі Бутурлінови казав, що збираєть ся в похід на Татар, але візьме з собою в дорогу й домовину, бо чує близку смерть.

Передчуваючи близький кінець свій, дуже журив ся Хмельницький, хто буде по нім на гетьманстві. Не без того, що колись мріяло ся йому, як передасть він гетьманську булаву свому родови,— коли перед його очима був ще сьміливий, прудкий Тиміш. Юрасько, молодший син, мало був здатний до того, а про те не тільки батько, а багато й між старшиною і в війську бажали бачити на гетьманстві Хмельниченка. „Аби тая слава була, що Хмельницький гетьманом”, казали. Аби далі сьвітило те імя, найславнійше імя, яке було коли небудь в козаччині.

Тим більше, що між полковниками та иншою старшиною і не було такого, на кім би спочили

очи й гадки всіх як на вірнім і гіднім наступнику славного Богдана. Були між ними славні вояки як Іван Богун або Іван Нечай, були мудрі політики і дипломати як Іван Виговський. Але не було чоловіка, який би з воєнним хистом і політичними здібностями лучив би такий вплив, мав би таку вагу і віру в людях, як Богдан. Не знайшло ся такого за ціле століте пізнійше. І військо бояло ся, щоб між Богдановими полковниками не виникла сварка за булаву. А до того може й хотіло потішити свого „батька козацького” на ложі смертельнім. І забажало мати по Богдані своїм гетьманом Юраська. Стара дума се так оспіває:

Ей зажурить ся, заклопочеть ся Хмельницького старая голова.
Що при ньому ні сотників ні полковників нема.

Тільки пробував при ньому Іван Виговський

Писар військовий, козак лейстровий.

Від своїх рук листи писали,

По городах по полкових по сотенних розсилали:

То сотники, полковники як їх прочитали,

Усе покидали, до гетьмана Хмельницького скорійш прибували.

То гетьман добре їх приймає, словами промовляє:

„Панове молодці, добре ви дбайте,

Собі гетьмана наставляйте,

Бо я стар, болію, більше гетьманом не здолію!

То велю я вам межі собою козака на гетьманство обирати,

Буде межі вами гетьманувати, вам козацькі порядки давати”.

Тоді то козаки стиха словами промовляли:

Пане гетьмане Хмельницький, батю Зинов наш чигиринський!

Не можемо ми самі межі собою козаками гетьмана обірати,

А бажаємо від вашої милости послухати.

Оттоді то Хмельницький стиха словами промовляє:

„Есть у мене Іван Виговський, котрий у мене дваццять літ

[за джуру пробував,

Всі ті козацькі звичаї пізнав;

Буде межі вами козаками гетьманувати,

Буде вам козацькі порядки давати”.

Тоді то козаки стиха словами промовляли:

„Пане гетьмане Хмельницький, батю Зинов наш чигиринський!

Не хочемо ми Івана Виговського —

Іван Виговський близко Ляхів мостивих панів живе,

Буде з Лягами мостивими панамі накладати,

Буде нас козаків за невіщо мати”.

Тоді то Хмельницький стиха словами промовляє:

„Ей козаки, діти, друзі!
Коли не хочете Виговського, єсть у мене Павло Тетеренко”.
„Не хочемо ми Павла Тетеренка, а хочем ми сина твого
[Юрася молодого,

Козака лейстрового!”

„Він, панове молодці, молодий розум має,
Звичаїв козацьких не знає!”

„Будем ми старих людей біля нього держати,
Будуть вони його научати, будем його добре поважати,
Тебе, батька нашого, гетьмана споминати!”

То Хмельницький зачував, великую радість собі мав,
Сідою головою поклін віддавав, слези проливав.

Оттоді то козаки добре дбали: бунчук, булаву покладали,
Юрася Хмельниченка на гетьманство настановляли;

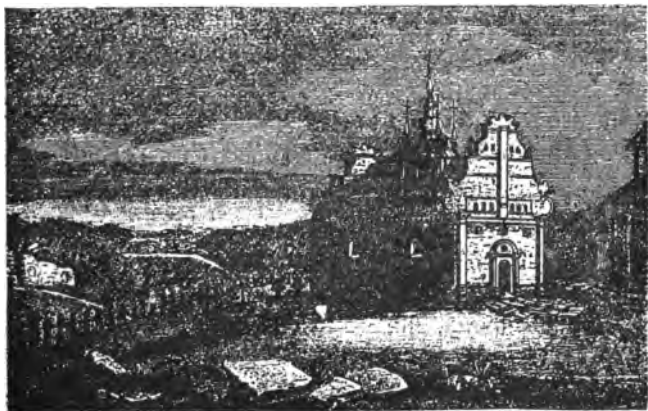
Тоді і з ріжних пищаль погримали,
Хмельниченка гетьманом поздоровляли.

Батьківське серце взяло гору над гетьманським розумом. Хмельницький тішив ся ласкою козацькою, радів, що в руки синові передає булаву; хоч не тяжко було вгадати, що не молодому, слабому, недотепному хлопцеві понести її в таку важку хвилю. „До булави треба голови”, казали, — а що-ж уже сказати про булаву Богданову, про гетьмановане під таку скрутну годину? Не доріс до неї Юрась, і багато халепи вийшло потім з його гетьманства.

Але Хмельницький тішив ся, і останними місяцями пильно наставляв сина-гетьмана на всяку гетьманську справу, брав його до нарад з старшиною і чужими послами та представляв його чужостороннім послам (від послів цісарських, що мали прощальну розмову з Хмельницьким в початках квітня, ми й знаємо, що тоді вже Юрась був вибраний гетьманом).

Останні місяці життя старого гетьмана були заняті дуже трудними переговорами з Москвою, Швецією, Угорщиною. Польський король знову прислав послів, намовляти Хмельницького, щоб привернув Україну назад до Польщі, але з автономними правами, то значить що Україна малаб уже сама правити ся собою в своїх місцевих спра-

вах, малаб свій скарб, своїх осібних міністрів (як потім сі самі послали й договорили ся з Виговським). Хмельницький не відмовляв, але самостійність українську він хотів забезпечити не союзом з Польщею, а поза нею. Саме виробляв він союзницький трактат з Швецією, що мав забезпечити Україні в усій її цілості політичну самостійність — щоб усі українські землі стали окремою і нікому не підвласною державою (саме перед смертю Хмельницького прибув шведський посол повно-

Церква Богданова в Суботіві.

власний для уложеня сього трактату, але підписано сей трактат уже по смерті Хмельницького).

Московський посол з одного боку, а цісарський з другого дуже наставляли на Хмельницького, щоб він розійшов ся з Шведами й Уграми та не чіпав Польщі. Але Хмельницький їх не хотів слухати.

На початку 1657 р. Швеція, Угорщина й Україна на спілку розпочали були війну проти Польщі. Угорський князь Ракочій пійшов на Варшаву, і там зійшов ся з шведським королем. Хмельниць-

кий післав київського полковника Ждановича з трома полками.

Сей похід мав визволити західну Україну від Поляків і прилучити її до козацької України. Хмельницький мав уже перед очима будучу Україну, свободну і незалежну. Кілька тижнів перед смертю видав він свій привилей шляхті пинського повіту (в Полісію припетським, на краю української землі, в теперішній губернії минській). Шляхта ся піддала ся Хмельницькому, і той надав їй різні права, які вона буде мати, належачи до України під власттю гетьмана українського.

Але з походу прийшли невеселі вісти. Ракоція Поляки побили і напустили на нього Татар; він з біди мусів помирити ся з Польщею. А найприкрийше для Хмельницького було, що в війську Ждановича виявив ся непослух: козаки, прочувши що старий гетьман вмирає і боячи ся нової заверухи, казали, що вони не хочуть воювати Польщу проти царської волі; просили московського посла, що їм стрів ся, аби переказав се в Москві. Жданович, побачивши такий непослух і непорядок, через се завернув ся з походу.

Хмельницький був дуже тим розгніваний і розжалений. Покликавши перед себе Ждановича, він так роздражнив ся, що вдарив його паралич, і відібрало йому мову.

По тім старий гетьман прожив всього шість днів, і 27. червня його не стало.

Ховали його пізнійше, як зіхали ся полковники і вся старшина, і поховали в його церкві св. Ілії в Суботіві.

То не чорні хмари ясне сонце заступали,
Не буйнії вітри в темнім лузі бушували,
Козаки Хмельницького ховали,
Батька свого оплакали.

Напись на табличці в церкві суботівській показує те місце, де був похований Хмельницький, але костий його там нема: як Поляки кілька літ

пізнійше здобули Чигрин в переході, Степан Чарнецький, їх начальник, казав викинути кости Богданові на глум і наругу. Та наругу і неславу зробив тільки собі і землякам своїм, тим, що наругався з мертвого тіла чоловіка, котрого не міг подолати, коли він був живий.

А память Богданова зістала ся на віки живою і дорогою в війську козацьким і в народі українським.

Нарід український не забув Богданови того добра, якого хотів для України славний гетьман. Він оспівав Богданові діла в піснях і думках, як ні одного з гетьманів. Він доніс сі пісні і думи до наших часів, як не доніс такої памяти ні про кого і ні гіро що в усій історії українській!

Його слава козацька, молодецька не вмре, не поляже
Та буде вона славна поміж друзями молодцями
Від нині й до віку!

НОВЕ МУЗИЧНЕ ВИДАНЕ

Вже воскресла Україна

вибір 10-ти найкрасших українських народних пісень під нотами на соля з супроводом фортеп'яна:

1. Вже воскресла Україна. Resurrection of Ukraine. Ukrainian National Anthem. Вербицький-Січинський.

2. Ой Дніпре мій, Дніпре. Oh, Dnieper, My Dnieper. „Смів Яреми”, уривок з „Гайдамаків” Шевченка. Музика М. Лисенка (баритон).

3. Гей на горі там женці жнуть. Cossack Marching Song. Пісня козацька зпід Полтави. Згарм. А. Коципинський (тенор або баритон).

4. Сьвято в Чигирині (Гетьмани, гетьмани). The Festival in Chihirin. Уривок з „Гайдамаків” Шевченка. Музика М. Лисенка (баритон).

5. Ой не ходи, Грицю, на вечерниці. Go Not to the Wechernuci, Hritz. Folk Song. Згарм. А. Єдлічка (тенор або баритон).

6. Серенада. Serenade. Шевченко-Лисенко (тенор або баритон).

7. Ой ходила дівчинонька беріжком. Shepherd's Song. Згарм. М. Лисенко (сопран).

8. Мені однаково. For Me It Is the Same. Муз. М. Лисенка (баритон).

9. В гаю зеленім. In the Green Grove. Folk Song. О. Нижанковський (сопран).

10. Як би мені, мамо, намисто. O, Mother Dear, if I Have Jewels. Шевченко-Лисенко (сопран).

На останніх двох сторонах (29-тій і 30-тій) є поданий зміст і повний текст отсих пісень: „Гей на горі там женці жнуть”, „Ой не ходи, Грицю, на вечерниці”, „Ой ходила дівчинонька беріжком”, „В гаю зеленім”.

Упорядкував Мих. Зазуляк. В гарній оправі.

ЦІНА \$1.50.

Кожний співак і кожний кружок музичний повинен набути сю збірку.

Замовлення просить ся висилати на адресу:
“SVOBODA”, 83 Grand Street, JERSEY CITY, N. J.

Накладом „Свободи“ вийшла КОЛЬОРОВАНА МАПА У К Р А І Н И

Величина мапи 21x34 цалі.

Ціна одного примірника з пересилкою 50 центів.

На сій мапі є точно означені границі земель, де жие український нарід; є зазначена в приближеню нова державна границя між Українською Народною Републикою і Польщею. На сій мапі уміщено всі головнійші міста, ріки, гори, низини і залізничі шляхи України. Ся мапа є так виготовлена, що кождий може носити її також в кишени. Кождий, що интересуєть ся справами і подіяма України, повинен купити собі сю мапу.

Кромі малої мапи можна дістати

„ВЕЛИКУ КАРТУ УКРАЇНИ“

Велика карта України має зовсім вигляд малої; виготовлена в 10 красках, тільки на трівкійшім папері і натягнена на полотно.

Величина її 65x41 цалів.

Ціна великої карти враз з пересилкою \$15.00.

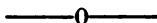
В горі і на долинї заосмотрена вона в дручки, так, що дасть звивати ся і переносити з місця на місце. З огляду на те, що се одинока карта подаюча майже всі подробиці нашої вітчизни, є вона необходима в кождій школі, льокалю, редакції і взагалі всюда де тільки гуртують ся Українці в просвітних цілях.

Замовлена разом з належитостию засилати на адресу:

„S V O B O D A“.

83 Grand St., Jersey City, N. J.

ТЕАТРАЛЬНА БІБЛІОТЕКА.

- Американець.** Веселий образ з життя народу зі співами в 3. діях.—Ціна.....15 цнт.
- Блудний син.** Образ з життя наших виселенців в Америці у 4. актах зі співами.—Ціна.....25 цнт.
- Бондарівна.** Драма в 4. діях а 5. відслонах—Ціна 20 ц.
- В неволі темноти.** Комедія з життя русько-американського народу в 3. актах.—Ціна.....25 цнт.
- Власна хата.** Прольог. Для виконання програми при отвореню власних Народних Домів і читалень. — Ціна10 цнт.
- Вихованець.** Народна комедія в 3. діях зі співами і танцями. — Ціна25 цнт.
- Верховинці.** Драма в 3. діях.—Ціна.....30 цнт.
- Два домики і одна фіртка.** Комедія в 1. дії.—Ціна 15ц.
- Зоря нового життя.** Комедія в 4. діях. — Ціна 30 цнт.
- Гостина сьв. Николая,** драматична гра для дітей. — Ціна 10 цнт.
- Іцко-Сват.** Комедія в 1. дії.—Ціна.....10 цнт.
- Капраль Тимко або Що нас губить?** Народна мєльодрама в 5. актах, І. Мидловського.—Ціна..20 цнт.
- Мужики Аристократи.** Народний образ в 2. діях. — Ціна15 цнт.
- Манїгрула.** Комедія в 1. дії, зі співами і танцями.— Ціна10 цнт.
- На тихі води, на ясні зорі.** Сценічний образ з життя народу в 4. діях.—Ціна25 цнт.
- Наймичка.** Драма в 5. діях.—Ціна.....35 цнт.
- На відпуст до Києва.** Комедія в 3. діях.—Ціна 30 цнт.
- Не клени.** Образ з життя народу в 1. актї.—Ціна 10 ц.

- Невольник.** Драма в 5. діях зі співами і танцями. У-сценізував Карпенко Карий (Тобилевич) після по-еми Т. Шевченка.—Ціна.....15 цнт.
- Наталка Полтавка.** Оперетка в 3. діях.—Ціна 20 цнт.
- Ох! не люби двох!** Оперета в 3. діях.—Ціна 25 цнт.
- Ой не ходи Грицю, та на вечерниці.** Народна драма зі співами в 5. діях М. П. Старицького. (В переріб-ці Александрова).—Ціна30 цнт.
- Пімста за кривду,** драма в п'ятих діях а шести від-слонами, зі співами і танцями. — Ціна....30 цнт.
- Пекло в хаті.** Образ з життя народа в 1.дії.—Ціна 15ц.
- Панна Штукарка.** Жарт на 3. дії.—Ціна....30 цнт.
- Сватане на Гончарівці.** Українська оперета в 3. ді-ях.—Ціна35 цнт.
- Соколики.** Комедія в 4. діях.—Ціна.....35 цнт.
- Сатана в бочці.** Комедія зі співами в 1. дії.—Ціна 10ц.
- Страйк.** Сценічний образ в 3. діях з життя хліборобів в Галичині. (Штука для аматорських театрів). — Ціна20 цнт.
- Свекруха.** Комедія в 3. діях.—Ціна.....25 цнт.
- Терновий вінок або жертви царизма.** Драма на 4. дії.—Ціна 50 цнт.
- Тато на заручинах.** Міщанська пригода в 1. дії. — Ціна10 цнт.
- Украдене щасте.** Драма з сільського життя в 5. діях. Написав Іван Франко.—Ціна.....25 цнт.
- Убийники.** Мельодрама в 5. діях а одинацяти від-слонах.—Ціна35 цнт.
- Хто винен.** Драма в 3. діях.—Ціна.....15 цнт.
- Царицині черевички.** Народна українська комедія в 5. діях.—Ціна25 цнт.
- Вже воскресла Україна,** вибір 10-ти найкрасших українських народних пісень під нотами на соля з супроводом фортепяна. — Ціна.....\$1.50

Замовлення і гроші посилайте на адресу:

„S V O B O D A”.

83 Grand St.,

Jersey City, N. J.

НАЙНОВІЙШІ КНИЖКИ ЯКІ МАЄ КНИГАРНЯ „СВОБОДА“:

- Сплачений довг**, оповідане з міщанського життя, написав Данило Лепкий. — Ціна 20 цнт.
- Вже воскресла Україна**, вибір 10-ти найкрасших українських народних пісень під нотами на соля з супроводом фортепяна. — Ціна..... \$1.50
- Українська граматика**, видана Смаль-Стоцьким і Гартнером до ужитку гімназіяльної молодіжи. — Ціна \$1.50
- Географія**, написав Юліян Левицький, професор академічної гімназії у Львові. — Ціна... 80 цнт.
- Буквар для дітей першого року науки з додатком рахунків.** — Ціна 35 цнт.
- Захар Беркут**, образ громадського життя карпатської Руси в 18-тім віці, написав Іван Франко. — Ціна 50 цнт.
- Пімста за кривду**, драма в п'ятих діях, а шести відслонах, зі співами і танцями. — Ціна 30 цнт.
- Грішники**, роман-хроніка, написав О. Я. Кониський. — Ціна 80 цнт.
- Камінна душа**, дуже гарна повість, написав Гнат Хоткевич. — Ціна \$1.50
- Сорок тисяч миль під водою**, роман з ілюстраціями. — Ціна \$1.00
- Гіпнотизм і сугестія**, з численними ілюстраціями, в двох частих, дуже популярна розвідка в області фізіології і психології. — Ціна обох частий 40 цнт.
- Рухові забави і гри**, зладив І. Боберський, учитель руханки. Трете справлене видане. — Ціна 30 цнт.
- З фільзофії політики**, др. А. Крістензена, переклав Михайло Лозинський. — Ціна..... 65 цнт.
- Замовлення висилайте враз з грішми на адресу:

“S V O B O D A”,

83 Grand Street,

Jersey City, N. J.

25

3 2044 017 857 681

THE BORROWER WILL BE CHARGED AN OVERDUE FEE IF THIS BOOK IS NOT RETURNED TO THE LIBRARY ON OR BEFORE THE LAST DATE STAMPED BELOW. NON-RECEIPT OF OVERDUE NOTICES DOES NOT EXEMPT THE BORROWER FROM OVERDUE FEES.

CANCELLED
W
BOOK DUE
NOV 14 1985
NOV 13 1985
1606331

